

ზაზა ალექსიძე

**ალბანური მწერლობის კვლევითი
სინას მთაზე და მისი მნიშვნელობა
კავკასიოლოგიისათვის**

ლოგოსი

იბეჭდება უცვლელად 1997 წლის 11 აპრილს თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და მეცნიერებათა აკადემიის მუდმივმოქმედ, ერთობლივ სემინარზე წაკითხული მოხსენების ტექსტი.

На русском языке издается сокращенный текст доклада, прочитанного 2-го апреля 1997 года в Тбилисском государственном университете на совместном постоянно действующем семинаре Тбилисского государственного университета и Академии наук Грузии.

An abstract of the lecture read on the 11th of April, 1997 in Tbilisi State University at the joint, permanently performed seminar under the aegis of Tbilisi State University & Georgian Academy of Sciences is being published in English.

© „ლოგოსი“, 1998

საგამომცემლო პროგრამა „ლოგოსი“
ილია ჭავჭავაძის გამზირი 13 (თსუ VIII კორპ.), ოთ. 14, 380079 თბილისი
ტელ. 25-02-58 ელ.ფოსტა logos@caucasus.net

ISBN 99928-65-25-1

ატონებო, დღევანდელი ჩემი გამოსვლა თქვენს წინაშე ძირითადად საინფორმაციო ხასიათისაა, თუმცა მასში იქნება ცდაც აღმოჩენისათვის კავკასიოლოგიურ დისციპლინათა შესწავლაში თავისი ადგილის მიჩენისა.

ქსავლიციები სინას მთაზე

სინას მთაზე ხელნაწერთა ინსტიტუტმა მოაწყო უკვე სამი ექსპედიცია (1990, 1994 და 1995 წლის ნოემბერ-დეკემბერში) 1975 წელს შემთხვევით აღმოჩენილი ხელნაწერების შესასწავლად. პირველი ექსპედიციის დროს (ზ.ალექსიძე, მ.ქავთარია) აღწერილ იქნა 133 ხელნაწერი. ამათგანაც 15 გაქვავებული იყო და ჩვენ მხოლოდ ნომრების მიცემა შევძელით. ამასთან წამოსვლის წინ ვნახეთ დიდი რაოდენობით ფრაგმენტები, რომელთა გადათვალიერებაც კი ვერ მოვახერხეთ. ჩვენთვის მაშინვე ნათელი იყო, რომ კატალოგის გამოსაცემად მოსამზადებლად კიდევ რამდენიმე ჩასვლა იქნებოდა აუცილებელი.

მეორე და მესამე ექსპედიციები უკვე გაფართოებული შემადგენლობისა იყო (მეცნიერებთან ერთად მათში მონაწილეობდნენ რესტავრატორებიც): ზ.ალექსიძე, მ.ქავთარია, მ.შანიძე (III ექსპედიცია), ლ.ხევსურიანი, თ.მესხი, ლ.ქუთათელაძე, ნ.თარგამაძე, ი.იაკობაშვილი (II ექსპედიცია), დ.გოგაშვილი (II ექსპედიცია). ამჯერად უკვე ექსპედიციამ აღწერა 140 ხელნაწერი, დაახარისხა და მიკროფილში დაამზადა 1600 ფრაგმენტისა. განსაკუთრებით ეფექტური იყო რესტავრატორთა მუშაობა, რომელთაც უდანაკარგოდ გახსნეს 15 გაქვავებული ხელნაწერი და პირველადი პროფილაქტიკური დამუშავება გაუკეთეს 77-ს.

როგორია საერთო შეფასება ახალი აღმოჩენისა? სამწუხაროდ, მან ყველაზე ნაკლები შთაბეჭდილება მოახდინა პოლიტიკური ბატალიებითა და სამოქალაქო ომით გადაღლილ საქართველოში, თუმცა იგი თავისი მნიშვნელობით დიდად აღემატება ყოველგვარ დღემდე მომხდარ მსგავს აღმოჩენას.

1. სინურ კოლექციაში დღეს უკვე ხელთა გვაქვს საერთო ჯამში 230-ზე მეტი ხელნაწერი და 1600 ფრაგმენტი, ამიტომ გაცილებით მეტი ვიციტ სინას ქართული სამონასტრო კოლონიისა და მისი შემოქმედების შესახებ, ვიდრე აქამდე ვიცოდით. სინას ხელნაწერთა (ძველი და ახალი) დიდი უმრავლესობა X საუკუნისაა. როდესაც ვადარებთ აქვე დაცულ და აქ შექმნილ ხელნაწერებს (ძველსა და ახალს) სხვა ენებზე (ბერძნული, არაბული, სირიული და სხვა), ვხედავთ, რომ X საუკუნის მეორე ნახევარი სინას მთაზე უპირატესად ქართულია და მხოლოდ XI საუკუნიდან იწყება ბერძენთა და არაბთა დიდი აქტიობა. ამასვე მონიშნავს ახალი კოლექციის ხელნაწერთა მინანურები, რომლებიც ახალ და საინტერესო ცნობებს იძლევიან ქართველთა საამშენებლო საქმიანობის შესახებ სინას მთაზე. ეს არის ერთი უმნიშვნელოვანესი დასკვნა, გაკეთებული ახალი აღმოჩენების საფუძველზე.

2. სინას ქართულმა მასალამ, განსაკუთრებით ახალმა, შემოინახა საეკლესიო ღვთისმსახურების ის ეტაპი, რომელსაც იერუსალიმურს უწოდებენ. ეს არის X საუკუნემდე (ჩათვლით) ლიტურგიკული წიგნები (იადგარები, ლექციონარები, ჟამისწირვები, კალენდრები), რომლებიც დაკარგულია ყველა სხვა მწერლობაში, იმის გამო, რომ მეათე საუკუნიდან ხმარებაში შემოვიდა ლიტურგიკის ახალი წესი, რომელსაც კონსტანტინეპოლურს ან ბიზანტიურს უწოდებენ ხოლმე. სულ უკანასკნელ ხანებამდე ამ საფეხურის აღდგენას ცდილობდნენ სომხური მწერლობის საფუძველზე, რომელიც ადრე დასცილდა მართლმადიდებლურს და ამიტომ მას მართლმადიდებელი ეკლესიის რეფორმები აღარ უნდა შეხებოდა. სინურმა ხელნაწერებმა, ჯერ კიდევ ძველმა და მას ემატება ახალიც, შეცვალეს აქცენტები და საერთაშორისო ყურადღება სომხურთან ერთად ქართულზე გადმოიტანეს, როგორც ყველაზე ძველი საფეხურის მაჩვენებელზე.

3. სინას ახალმა კოლექციამ აჩვენა სინას მთის ქართული ძმობის მჭიდრო კონტაქტი სხვა ქართულ კულტურულ კერებთან. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მისი შესაძლო პირდაპირი კავშირი ათონის მთასთან და ათონელ მოღვაწეებთან, რაც დაადას-

ტურა ათონზე შექმნილი ძეგლების აღმოჩენამ მათი შექმნიდან მოკლე ხნის მანძელზე.

4. ახალმა კოლექციამ შემოგვინახა ისეთი კრებულებიც, რომლებიც ამ სახით მხოლოდ ქართულად არსებობს და გვიჩვენა ახალი, დღემდე უცნობი ავტორებიც, რომელთა შორის შეიძლება დავასახელოთ სინელი წმიდა მამა სამუელ ქართველი.

5. ახალ კოლექციაში აღმოჩნდა პირველი ქართული საისტორიო ძეგლის “მოქცევაჲ ქართლისაჲს” ორი, დღემდე ცნობილთა შორის ყველაზე ძველი რედაქცია და “ასურელ მამათა ცხოვრების” არქეტიპები. სხვა რომ არაფერი აღმოჩენილიყო, მარტო ესეც კი შეიძლებოდა ჩაგვეთვალა ერთერთ უმნიშვნელოვანეს აღმოჩენად ქართული მეცნიერებისათვის. ჩვენ, საბედნიეროდ, ხელთა გვაქვს ამ ხელნაწერთა ფოტოკოპირები და მიმდინარეობს მათი ყოველმხრივი შესწავლა.

6. სრულიად უნიკალური აღმოჩნდა ახალი კოლექციის Sin-50-ში ჩართული ცნობები საქართველოს ერთერთი ყველაზე საინტერესო და ავთენტური წყაროებით ღარიბი VI-VIII საუკუნეების შესახებ. ეს არის საქართველოს დიდი სამონასტრო ბიბლიოთეკებისა და საჭურჭლის აღწერილობანი, ქართველ მეფეთა, ერისმთავართა და მათი ოჯახის წევრთა ეპიტაფიები ზუსტი ქრონოლოგიური და გენეალოგიური მონაცემებით, და, რაც განსაკუთრებით საინტერესოა, რამდენიმე საუკუნით ადრინდელი ცნობები, ვიდრე აქამდე ვიცოდით, ბაგრატიონთა და რუსთაველთა ვინაობის, წარმომავლობისა და ქრონოლოგიის შესახებ.

7. განსაკუთრებულ საერთაშორისო ინტერესს იწვევს ახალ კოლექციაში დიდი რაოდენობით აღმოჩენილი პალიმფსესტები. X ს-ის ხელნაწერთა ქვედა ტექსტები არის ქართული, ბერძნული, სირიული, ეთიოპური, კოპტური და, იშვიათ შემთხვევაში, სომხურიც. სამწუხაროდ, ექსპედიციებს არა ჰქონიათ პალიმფსესტების შესწავლის დრო და საშუალება. “შესაძლოა, ისინი გვიქადიან გაცილებით მეტ საერთაშორისო მნიშვნელობის აღმოჩენებს, ვიდრე დღეს ამის წარმოდგენა შეგვიძლია. ამის დასტურია ორი ხელნაწერი, რომელთა ქვედა ტექსტი შესრულებულია კლასიკური ასომთავრულით, მაგრამ გაუგებარია, რა ენაზე. იგი ჰგავს ქართულსაც და სომხურსაც, მაგრამ არ არის არცერთი. ასეთი კი შეიძლება იყოს მხოლოდ დღეისათვის დაკარგული კავკასიის ალბანეთის დამწერლობა”.

აღნიშნული ორი ხელნაწერის შესახებ ასეთი მოკლე ინფორმაცია მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმს მე მივანოდე დაახლოებით ერთი წლის წინ, ხელნაწერთა ინსტიტუტის მეორე ექსპედიციის ანგარიშის მოხსენებისას. ერთერთი ხელნაწერი, რომლის ქვედა ტექსტი უკეთ მოჩანს, ხანძრისგან ძლიერ დაზიანებული და გაქვავებული იყო. რესტავრატორებმა მისი გახსნა და პროფილაქტიკური დამუშავება მხოლოდ ექსპედიციის მიწურულში დაამთავრეს. ამიტომ, მაშინ მესი რამდენადმე სერიოზული შესწავლის საშუალება არ მომეცა. ჩემი ეჭვი, რომ ქვედა ტექსტი შეიძლება ალბანური იყოს მაშინ ექსპედიციის წევრებისთვისაც კი არ გამომჟღავნებია. იმდენად ხშირად ცდებოდნენ მეცნიერები მრავალი წლის მანძილზე ალბანური ტექსტების იდენტიფიკაციისას, რომ არ მინდოდა გაუფრთხილებელი და სენსაციური განცხადება გამეკეთებინა. ასე ორი წლის განმავლობაში ვინახავდი ამ ძნელად შესანახ საიდუმლოს. როდესაც მესამე ექსპედიციაში გავემგზავრეთ სინას მთაზე, უკვე თან წავიღე შესადარებლად საჭირო მასალა. პალიმფსესტების ქვედა ტექსტის პირველმავე შეხედვამ და ჩამოტანილ მასალასთან შედარებამ ჩემთვის უმალ ცხადი გახადა, რომ საქმე გვაქვს კავკასიოლოგიისათვის უმნიშვნელოვანეს აღმოჩენასთან. ამის შემდეგ უკვე ექსპედიციის წევრები ჩემი მუშაობის ყველა ნიუანსის საქმის კურსში იყვნენ.

დღევანდელი ჩემი საინფორმაციო მოხსენება სწორედ ამ ხელნაწერებს შეეხება. დღეს უკვე სრული დარწმუნებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ სინას მთაზე აღმოჩენილი ორი, პალიმფსესტის სახით მოღწეული ხელნაწერის ქვედა ტექსტი წარმოადგენს ძველი კავკასიის ალბანეთის მწერლობის ძეგლს ან ძეგლებს.

ორივე ხელნაწერის ზედა, ქართული, ტექსტი პალეოგრაფიულად X ს-ით თარიღდება და წარმოადგენს ანბანურ პატერიკს. ორივე ხელნაწერი ერთი ხელით არის დაწერილი და, როგორც ჩანს, ზომებით თავდაპირველად ერთი ზომისა უნდა ყოფილიყო. ერთი ხელით არის დაწერილი ქვედა ალბანური ტექსტიც. ამიტომ იყო, რომ ჩვენ კარგა ხანს ვიყოყმანეთ, ერთი ხელნაწერის ნაწილებად მიგვეჩნია ისინი, თუ სხვადასხვა ხელნაწერებად. ბოლოს, გარკვეული მოსაზრებების საფუძველზე, რომლებსაც დღევანდელი მოხსენებისთვის არა აქვს მნიშვნელობა, გადავწყვიტეთ სხვადასხვა ხელნაწერებად ჩაგვეთვალა.

კავკასიის ალბანეთი

ალბანეთი, ან როგორც მას უწოდებენ ბალკანეთის ალბანეთი-საგან განსასხვავებლად, კავკასიის ალბანეთი, მდებარეობდა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, ძირითადად თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე. ალბანეთი ამ ქვეყანას ბერძნული წყაროების მიხედვით ეწოდება. სომხურ წყაროებში იგი *ალუან-ქ* (*ალუან-ქ*)-ად მოიხსენიება, ხოლო ქართულში გვხვდება *რანი*, *ალუანი*, და *ჰერეთი*. ამიტომ იყო, რომ ა.შანიძე ძველ ალბანელთა ენას *ჰერულს* უწოდებდა.

მთავარ პრობლემათა ჯგუფი ანტიკურ და ადრე შუასაკუნეების ალბანეთთან დაკავშირებით არის შემდეგი: როდის ჩამოყალიბდა ამ ტერიტორიაზე სახელმწიფო, რა ტერიტორიას მოიცავდა იგი; როგორი იყო მასში ეთნიკური და კულტურული კონსოლიდაციის პროცესი; შექმნა თუ არა ალბანურმა მოსახლეობამ თავისი დამწერლობა და მწერლობა; თუ შექმნა, რა ენაზე, რამდენად განვითარდა იგი და რამდენ ხანს იარსება.

კავკასიოლოგიაში დასახელებული პრობლემატიკის შესახებ ძირითადად ორი, ერთმანეთისაგან რადიკალურად განსხვავებული პოზიცია ჩამოყალიბდა.

სომხური ალბანოლოგია

დაახლოებით ამ საკუნის 60-იან წლებამდე ალბანისტიკის პრობლემებს ძირითადად არმენოლოგები სწავლობდნენ და ეს გასაგებიც იყო. შუა საკუნეების წყაროები უმეტესად სომხურად იყო შემონახული, ხოლო აზერბაიჯანის არქეოლოგია ის-ის იყო იდგამდა ფეხს. ჩემი აზრით, ამ ხანებამდე სომეხ მეცნიერთა თვალსაზრისი ალბანოლოგიის ძირითადი პრობლემატიკის მიმართ საკმაოდ რაციონალური იყო, თუმცა საკამათო საკითხები და შინაგანი წინააღმდეგობები მასში მაინც რჩებოდა. ეს თვალსაზრისი ზოგადად ასე შეიძლება ჩამოყალიბდეს:

ალბანეთის ტერიტორიები მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე – არცახი (მთიანი ყარაბაღი) და უტიქი (ველის ყარაბაღი) ძვ. წ. II ს-დან დიდი სომხეთის შემადგენლობაშია. ამიტომ ამ დროიდან მოკიდებული ახ.წ. 387 წლამდე ალბანეთის სამეფოს უკავია მხოლოდ მტკვრის მარცხენა სანაპირო იორ-ალაზნის შუა წელიდან თანამედროვე აღ-სუმდე. ამ ხნის მანძილზე არცახის მოსახლეობა (IV-V სს-ისათვის) მთლიანად, ხოლო უტიქისა (VI

ს-ისათვის) დიდ ნაწილად – გასომხდა. ამავე პერიოდში გაქართველდა მტკვრის მარცხენა სანაპიროს დასავლეთი ნაწილის ალბანური მოსახლეობა იორ-ალაზნის აუზში. ქრისტიანობა ალბანეთში სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდა IV ს-ის 70-იან წლებში (სამხრეთ დაღესტანში V ს-ის II ნახევარში). დვინის 551 წლის საეკლესიო კრებაზე ალბანეთი სომხეთთან ერთად გაემიჯნა ქალკედონიტობას (უფრო გავრცელებული აზრით, სომხეთი და ალბანეთი უკვე მონოფიზიტური იყო V ს-ის მეორე ნახევრიდან), ხოლო 552 წელს დაარსდა ალბანეთის საკათალიკოსო, იერარქიულად სომხეთის საპატრიარქოზე დამოკიდებული. VII ს-ის დასაწყისიდან ალბანეთის ეკლესია, ქართულთან ერთად, ქალკედონურ მრწამსზე გადავიდა, ხოლო VIII ს-ის დამდეგს, არაბთა ბატონობის დამყარების შედეგად, სამუდამოდ დაუბრუნდა მონოფიზიტობას. V ს-ის 10-იან წლებში მესროპ-მამსტოცმა შექმნა ალბანური ანბანი სიენიელი თარჯიმნის ბენიამინის დახმარებით. ერთიანი სალიტერატურო ენის ნორმად აღებულ იქნა გარგარული ენა, რომელზეც ლაპარაკობდა სამეფო რეზიდენციის ტერიტორიაზე (ფაიტაკარან-ბაილაკანი) მცხოვრები მოსახლეობა. მაგრამ მალე (V ს-ის II ნახევარი) სამეფოს ცენტრმა გადაინაცვლა უტიქში (დედაქალაქი პარტავი), რომლის სალაპარაკო ენა იყო უტიური (თანამედროვე უდიური). არაბი ისტორიკოსები ამ ენას უწოდებდნენ არანულს ანუ ალბანურს. ასე წინააღმდეგობაში აღმოჩნდა სალიტერატურო ენა და ქვეყნის ცენტრალური რეგიონის სამეტიყველო ენა, რის გამოც იგი მალე გამოვიდა ხმარებიდან და სულ მცირე ხნით დარჩა საეკლესიო ენად. VIII ს-ის დასაწყისიდან ალბანეთის ეკლესია გახდა სომხურის ნაწილი და მთლიანად გადავიდა სომხურ ენაზე. ასე დამთავრდა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს მოსახლეობის სრული არმენიზაციის პროცესი, და ასე აღიგავა სამუდამოდ პირისაგან მიწისა ალბანური მწერლობა. აბორიგენი მოსახლეობის იმ ნაწილმა, რომელიც გადაურჩა გასომხებისა და გაქართველების პროცესს, არაბობის ხანაში მიიღო ისლამი, ხოლო შემდეგ შეერწყა მოსულ თურქული მოდგმის ტომებს, რის შედეგადაც მივიღეთ თანამედროვე აზერბაიჯანელი ხალხი.

ე.წ. “ახალი თვალსაზრისი”

60-იანი წლებიდან სომეხმა მეცნიერებმა დაამუშავეს ახალი თვალსაზრისი, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ სა-

ხელითაც მოიხსენიება ხოლმე. “ახალი თვალსაზრისის” მიხედვით, ალბანეთის სამეფო ჩამოყალიბდა ძვ.წ. I ს-ის დასაწყისში. მისი საზღვარი სამხრეთით მხოლოდ მტკვრამდე ვრცელდებოდა. სტრაბონის მიხედვით, ალბანეთის მოსახლეობა შედგებოდა 26 ტომისგან. ახ.წ. III ს-მდე ალბანეთის სამეფოს ეთნიკური კონსოლიდაცია არ მომხდარა და თვითეული ტომი თავის ენაზე ლაპარაკობდა. 462 წელს გაუქმდა ალბანეთის სამეფო და შეიქმნა სასანიანთა სამარზპანო სახელწოდებით *ალბანეთი*. მასში შევიდა ყოფილი დიდი სომხეთის ორი პროვინცია—*უტიქი* და *არცახი* მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე (უტიქისა და არცახის ალბანეთისათვის მიერთებას 387 წლითაც ათარიღებენ, როდესაც სომხეთი შუაზე გაიყვეს ბიზანტიამ და ირანმა). აღნიშნულმა პროვინციებმა ამ დროიდან მიიღეს ქვეყნის სახელწოდებად *ალბანეთი*, რომელსაც ეთნონიმის მნიშვნელობა არასოდეს არ მიუღია და მხოლოდ პოლიტიკურ დატვირთვას ატარებდა. თანდათან მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს სომხურმა პროვინციებმა ეს სახელწოდება იმდენად გაითავისეს, რომ მასში აღარც გულისხმობდნენ მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ალბანელებს და თვლიდნენ, რომ ეს სახელწოდება მათ ჰქონდათ ოდითგანვე. ასევე თანდათან მათ (მტკვრის მარჯვენა მხარის სომხურ პროვინციებს) ჩამოუყალიბდათ ე.წ. “ალბანური მსოფლმხედველობა” და “ალბანური პატრიოტიზმი”, თუმცა სომხური თვითშეგნება არასოდეს არ დაუკარგავთ. ვინაიდან ეს პროვინციები კულტურულ-ეკონომიური თვალსაზრისით მტკვრის მარცხენა მხარეს მცხოვრებ მკვიდრ ალბანელებზე მაღლა იდგნენ, მათ შექმნეს *ახალი ალბანეთი*. ისინი არ აღირივნენ არც ალბანელებში და არც სპარსელებში. პირიქით, სპარსელთა მიერ დადგენილი სპარსელ არშაკუნიანთა სამეფო დინასტია თვითონ გასომხდა, ან უფრო ზუსტად, ორენოვანი გახდა. ეკლესიისა და ქვეყნის ენა სომხური იყო (ისევე როგორც ქართლის). მაშტოცმა (მესროპმა) ალბანეთის სომხურ მოსახლეობას მოსახმარებლად გადასცა სომხური ანბანი (36 გრაფემა), ხოლო მკვიდრ ალბანელებს შეუქმნა ახალი დამწერლობა (52 გრაფემა). ამრიგად, როდესაც კორიუნის ლაპარაკობს ბარბაროსი ალბანების უხეში ენისთვის ანბანის შექმნის შესახებ, მას მხედველობაში აქვს მკვიდრი ალბანები; ხოლო, როდესაც გვაუნყებს ალბანების მიერ ბიბლიის თარგმნის შესახებ (მოგვიანებით ჩვენ შევხვებით ამ ცნობებს), გულისხმობს ალბანეთის სომხურ ნაწილს. მკვიდრმა ალბანებმა (მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე) თავისი მწერლობა ვერ

შექმნეს და მალე გაითქვიფნენ სხვა ხალხებში. როდესაც შუასაუკუნეების წყაროები ლაპარაკობენ ალბანური მწერლობის შესახებ, ჩვენ ამ ცნობებში უნდა ამოვიკითხოთ არა მკვიდრი ალბანების, არამედ სომხური მწერლობა, შექმნილი უტიქის, არცაახისა და გარდმანის სომხური მოსახლეობის მიერ.

უფრო ზომიერი პოზიციის მქონე, მაგრამ მაინც “ახალ თვალსაზრისზე” მდგარი სომეხი მეცნიერები უშვებენ ალბანური მწერლობის არსებობას, მხოლოდ შედარებით მცირე ხნით (დაახლოებით V-VII სს-ის ფარგლებში), რომელმაც ვერ გასძლო, ვინაიდან ვერ ჩამოყალიბდა ერთიანი ალბანური ეთნოსი და საერთო ალბანური სალიტერატურო ენა. ალბანურმა დამწერლობამ და მწერლობამ ვერ შეიძინა ფუნქცია, ვინაიდან ალბანეთის საეკლესიო და სახელმწიფო ენა იყო სომხური (ამ ზომიერი პოზიციის მქონეთა აზრითაც, VII ს-ის დამდეგს მომხდარ საეკლესიო განხეთქილებამდე ქართლის ეკლესიის ოფიციალური ენაც აგრეთვე სომხური იყო, რასაც, მათი აზრით, მოწმობს მცხეთის ჯვარზე არსებული სომხური წარწერები).

აზერბაიჯანელ მეცნიერთა თვალსაზრისი

60-იანი წლებიდან იწყება ასპარეზზე გამოსვლა იმ აზერბაიჯანელი მეცნიერებისა, რომელთაც თავიანთ სპეციალობად გაიხადეს ალბანისტიკა. თუნდაც მხოლოდ ეს მომენტი უნდა დადებითად შეფასდეს კავკასიოლოგიის განვითარებაში, ვინაიდან აქამდე ყველა მეცნიერი ალბანისტიკის პრობლემტიკას იმდენად სწავლობდა, რამდენადაც ამას ითხოვდა მისი კვლევა-ძიების არეალი.

აზერბაიჯანელ მეცნიერთა პოზიცია რომ წარმოვიდგინოთ, სომეხ სპეციალისტთა თვალსაზრისი პოლარულად უნდა შევცვალოთ. მე არ გამოვრიცხავ, რომ სხვა მიზეზებთან ერთად ეს იყო გადაჭარბებულად მგრძნობიარე რეაქცია ე.წ. “ახალ თვალსაზრისზე”.

აზერბაიჯანელ მეცნიერთა შეხედულებით, ალბანეთის ტერიტორია არსებითად უცვლელია მთელი მისი არსებობის მანძილზე მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ჩათვლით და მასში შედის უტიქისა და არცაახის გარდა სივნიეთიც. ზოგი მკვლევარის თვალსაზრისით უტიქი და არცაახი მხოლოდ მცირე ხნით აქვს მიტაცებული სომხეთს და 387 წელს უბრუნდება ალბანეთს, ზოგის აზრით

ასეთი რამ საერთოდ არ მომხდარა; ალბანეთის მთელი ტერიტორია, თანამედროვე აზერბაიჯანის სადავო პროვინციის – ყარაბაღის ჩათვლით, დასახლებულია ეთნიკურად ერთი წარმომავლობის მოსახლეობით, რომელიც საუკუნეების მანძილზე იცვლის მხოლოდ ენას და სარწმუნოებას; V ს-ის დასაწყისში შეიქმნა ალბანური დამწერლობა, რომელსაც მოჰყვა მდიდარი თარგმნილი და ორიგინალური მწერლობა; VIII-X სს-ის მანძილზე არაბი დამპყრობლები და სომხური ეკლესია ანადგურებენ ალბანური მწერლობის ძეგლებს; განადგურებამდე სომხები ალბანეთის ისტორიის შესახებ თხზულებებს და საეკლესიო კანონებს თარგმნიან სომხურად, ამიტომ შემოგვენახა ისინი მხოლოდ სომხურ ენაზე; თანდათანობით ენა და მწერლობა ალბანეთის მონოფიზიტური ეკლესიისა, რომელიც სომხური ეკლესიის გავლენის ქვეშ იყო და, შედეგად, ალბანეთის სამეფოსიც, სომხური ხდება; X-XIII სს-ის ყველა სომხურენოვანი გამოჩენილი მოღვაწე, რომლებიც წარმოშობით ალბანეთის მტკვრის მარჯვენა მხრიდან იყვნენ (მხითარ გოში, კირაკოს განძაკელი და სხვ.) უნდა მივიჩნიოთ სომხურენოვან ალბანელ მწერლებად და საზოგადო მოღვაწეებად.

ცხადია, ასეთი პოლარული თვალსაზრისები მნიშვნელოვნად აფერხებს ალბანოლოგიის განვითარებას, მაგრამ გარკვეული თვალსაზრისით ხელსაც უწყობს მის წინსვლას. ყველა უკიდურესობას თან მაინც ახლავს დადებითი მომენტებიც. პოლემიკის ჟინით შეპყრობილი მეცნიერები თავისი პოზიციის განსამტკიცებლად ისეთ დეტალებს ამჩნევენ და შემოაქვთ სამეცნიერო მიმოქცევაში, რომელთაც მხოლოდ დიდი შინაგანი დაძაბულობა და წინასწარ დასახული ამოცანაზე სასურველი პასუხის ძიება თუ შეგაძლებინებს. ამიტომ, არ შეიძლება არ ვალიაოთ: მიუხედავად დიდი სუბიექტურობისა ორივე მხრიდან, ალბანოლოგია დღეს ის აღარ არის, რაც იყო მანამ, სანამ მის შესწავლასა და პოლემიკაში აქტიურად ჩაებმეგოდნენ აზერბაიჯანელი მეცნიერები. ასე თანდათან გროვდება მასალა მომავალი ობიექტური მკვლევარისათვის. ალბანოლოგიის ძირითადი პრობლემების ობიექტურად შეფასების საკმაოდ წარმატებული ცდა ჰქონდა კიდეც ა. ნოვოსელცევს, მაგრამ ეს იყო ძველი მასალის ახალი იდეებით გადახედვა, რასაც მოპაექრებზე დიდი შთაბეჭდილება არ მოუხდენია, იმდენად იყვნენ ისინი ამ მასალას უკვე შეთვისებულნი და იმდენად ჰქონდათ ეს მასალა მათ თავისი იდეებისათვის შეგუებული.

რა ვიცოდით დღემდე ალბანური მწერლობის შესახებ? ალბანური დამწერლობისა და მწერლობის შესახებ ცნობები შემოგვინახეს მხოლოდ სომხურმა წყაროებმა. ამ თვალსაზრისით პირველ რიგში უნდა დასახელდეს წყაროთა ციკლი, მესროპ-მაშტოცის მოღვაწეობის შესახებ რომ იძლევიან ცნობებს. კორიუნის, მოსე ხორენელის, მოსე კალანკატუელის და სხვ. მიხედვით (განსხვავებებს ამჯერად ყურადღებას არ ვაქცევთ) მესროპ-მაშტოცმა V ს-ის დასაწყისში "შექმნა ანბანი გარგარელთა ხორხისმიერი, არაკეთილმშოვანი, ბარბაროსული და უხეში ენისათვის". მისივე დახმარებით ალბანურ ენაზე ითარგმნა წინასწარმეტყველთა წიგნები, სამოციქულო და სახარება.

ყველაზე უფრო ზუსტი დოკუმენტური ცნობა ალბანური დამწერლობისა და მწერლობის არსებობის შესახებ გვაქვს დვინის 506 წლის საერთო ამიერკავკასიის საეკლესიო კრების მასალებში. სომხეთის კათალიკოსის ბაბგენის წერილში სპარსეთში მცხოვრები ქრისტიანებისადმი ნათქვამია, რომ წერილი დაინერა "ქართველებთან და ალბანელებთან თანხმობით, თვითეული ქვეყნის წიგნით".

VII ს-ის ალბანელი ისტორიკოსი მოსე კალანკატუელი, რომლის ნაწარმოებიც სომხურ ენაზე შემოგვინახა X ს-ის რედაქციით, ჩამოთვლის იმ ხალხებს, რომლებსაც მის დროს ჰქონდათ დამწერლობა და მათ შორის ასახელებს ალბანელებსაც.

შემდგომი ცნობა ალბანურ ენაზე წმიდა წერილების არსებობის შესახებ გვაქვს VIII ს-ის სომეხ ისტორიკოსთან - ლევონდთან. მასთან ჩამოთვლილია ის ენები, რომლებზეც არსებობს სახარება და მათ შორის მეთორმეტე ადგილზე დასახელებულია ალბანური.

ერევნის "მატენადარანისა" და ანკვირიის კარმირ-ვანქის ხუთმა ხელნაწერმა შემოინახა სომხური ტექსტი, რომელსაც სათაურად წამძღვარებული აქვს შემდეგი სიტყვები: "წმიდა და ღვთაებრივი მირონის შესახებ", რომელიც იპოვეს წმიდა მამებმა აღმოსავლეთში ალბანურ ენაზე და თარგმნეს სომხურად". მართალია ხელნაწერები გვიანია (XVII-XVIII სს.), მაგრამ არავითარი ეჭვი არ არის, რომ ტექსტი წარმომავლობით ძალზე ძველია.

სულ ეს არის, პირდაპირი წერილობითი ცნობები ალბანური დამწერლობისა და მწერლობის არსებობის შესახებ. ირიბ ცნობებზე არ შეეჩერდები, მაგრამ მათი გვერდის ავლა, ცხადია, შეუძლებელია.

ირიბ ცნობათაგან ალბათ ღირს მოხსენიება, რომ სომხურმა და ქართულმა ხელნაწერებმა შემოინახეს ალბანური კალენდრის თვეთა სახელწოდებანი. ქართული ხელნაწერების მიხედვით, ესენია: *ნავასართუნ, ტულენ, ნამუც, ცილე, ბაკაიონ, მარე, ავჭუკინე, ნაკულიონ, ბუნტოკე, ვორსილინ, იეხან, ხებნა*. როგორც ქართულში, ისე განსაკუთრებით სომხურში ამ სახელებს მრავალი ვარიანტი აქვს. მათი შესწავლა ჯერ კიდევ მარი ბროსედან იწყება, ხოლო განსაკუთრებით შედეგიანი იყო ა.შანიძის გამოკვლევა. დღემდე ალბანური კალენდარი არის ერთერთი მთავარი საყრდენი ალბანური ენის უდიურთან დასაკავშირებლად. მე მგონია, რომ იგივე კალენდარი უნდა ჩაითვალოს დოკუმენტურ მონმობად ალბანური მწერლობის არსებობისა. სხვაგვარად შეუძლებელია ალბანური ხალხური კალენდარი გვიან შუასაუკუნეებამდე შემოენახა კავკასიურ წერილობით ტრადიციას.

დოკუმენტები ალბანური დამწერლობისა და მწერლობის შესახებ

XIX ს-ის 30-იანი წლებიდან მიმდინარეობს ძიება დაკარგული ალბანური მწერლობისა. ამ ხნის მანძილზე ბევრჯერ გამოცხადდა სენსაციური ცნობა ალბანური ხელნაწერი ტექსტების ან ეპიგრაფიკული ძეგლების აღმოჩენის შესახებ (მათ შორის საქართველოს ტერიტორიაზეც) და ყველა შემთხვევაში სენსაცია ნაადრევი აღმოჩნდა: ტექსტი შესრულებული იყო სომხური ან ბერძნული დამწერლობის მაშინ უცნობი სახეობით, ან წარმოადგენდა კრიპტოგრამას. როდესაც იმედი უკვე გადანყვეტილი იყო, ილ. აბულაძემ ერმიაძინის (დღეს “მატენადარანის”) ხელნაწერებს შორის აღმოაჩინა სომხური ენის გრამატიკის სახელმძღვანელო, რომელშიც ბერძნულ, ლათინურ, ქართულ, სირიულ, კოპტურ და არაბულ ანბანებთან ერთად მოცემული იყო ალბანურიც (ტაბ.1). ეფექტი იმდენად დიდი იყო, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღმოჩენის თარიღიც კი ზუსტად დაფიქსირდა – 1937 წლის 28 სექტემბერი. ეს თარიღი მიჩნეულია “კავკასიის ალბანური ფილოლოგიისა და კავკასიის ალბანური ენათმეცნიერების დაბადების დღედ” (გ.კლიმოვი). გამოჩენილმა სომეხმა მეცნიერმა პრ.აჭარიანმა სომხეთის მეცნიერებათა აკადემიის ფილიალის “მოამბეში” ასეთი სიტყვებიც კი დაბეჭდა: “დაუფინყარი დიდებისა და პატივის ღირსი გახდა ახალგაზრდა ქართველი მეცნიერი აბულაძე, რომელმაც 1937 წლის სექტემბრის 28-ს ერმიაძინის ხელნაწერებს

შორის ალბანური ანბანი აღმოაჩინაო". იმავე ჰრ.აჭარიანმა თვითონ აღმოჩენის შემდგომი მდგომარეობა შეადარა ხანგრძლივად სიბნელეში მყოფი ადამიანის უეცრად სინათლეზე გამოსვლას.

ილ.აბულაძეს ახლადაღმოჩენილი ანბანი არ გამოუკვლევია. მან მხოლოდ მისი აღმოჩენის შესახებ გამოაქვეყნა ცნობა და შესასწავლად ა. შანიძეს გადასცა. ა. შანიძის გამოკვლევის მთავარი პათოსი იყო იმის დამტკიცება, რომ ანბანი ნამდვილად ალბანურია, ძირითადად იგი სწორი უნდა იყოს, ხოლო მასში მოცემულ ბგერათსისტემას ლეზგიურ ენათა ჯგუფის წარმომადგენლის უდიური ენის ბგერათსისტემა უნდა შეესაბამებოდეს. შეიძლება ითქვას, რომ მთელმა შემდგომი ხანის კვლევა-ძიებამ, მიუხედავად ცალკეული ეჭვებისა, ეს სამი დებულება სრულიად ვერ შეარყია.

ალბანური ანბანის აღმოჩენა თითქოს სიგნალი გახდა მომდევნო მოვლენებისათვის. ამის შემდეგ აღმოჩნდა კიდევ ერთი ხელნაწერი (კალიფორნიაში) ალბანური ანბანით, მაგრამ ისიც ილ.აბულაძის მიერ აღმოჩენილი XV ს-ის ხელნაწერის ასლი გამოდგა (XVI ს-ისა). ხელნაწერებში მოცემული ანბანის ლინგვისტურ შესწავლაში სულ მალე ჩაერთვნენ მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნის გამოჩენილი მეცნიერები.

ალბანოლოგიის განვითარებას ახალი იმპულსი მისცა 1948-1952 წლებში აზერბაიჯანისა და დაღესტნის ტერიტორიაზე რამდენიმე ლაპიდარული წარწერისა და გრაფიტის აღმოჩენამ, რომელთა ერთობლიობასაც დღეს პირობითად ალბანურ წარწერათა კორპუსს უწოდებენ. ესენია: მინგეჩაურში აღმოჩენილი ჯვრის პოსტამენტის წარწერა; გრაფიტები ორ შანდალზე და გრაფიტები კრამიტებზე. (ტაბ.2,3) შემორჩენილია, აგრეთვე, დერბენდის კედლიდან XIX ს-ის ბოლოს გადმოხატული პატარა წარწერა. არსებობს ზეპირი ცნობა, რომ ალბანეთის ძველი დედაქალაქიდან – კაბალადან – 1906 წელს გატანილია ექვსსტრიქონიანი ალბანური წარწერა, მაგრამ ამ წარწერის მიგნება ან თვითონ ცნობის სისწორის შემოწმება დღეს შეუძლებელია. საერთო რაოდენობა დასახელებულ წარწერებში გამოყენებული გრაფემებისა არის დაახლოებით 200-მდე და თარიღდება არქეოლოგების მიერ VI-IX სს-ით (ასახელებენ VI-VIII სს-საც). დაღესტანში აღმოჩენილ სტელას ალბანური ანბანით სპეციალისტები სამართლიანად ეჭვით უყურებენ, ვინაიდან იგი აბსოლუტურად ზუსტი კოპიაა სომხურ ხელნაწერებში მოცემული ანბანისა.

არქეოლოგიურმა აღმოჩენებმა დაბადა ილუზია იმისა, რომ ალბანური ტექსტები ადვილად გაიშიფრებოდა, ვინაიდან ცნობილი იყო ენა, რომლის საფუძველზეც ძიება უნდა წარმართულიყო და ცნობილი იყო ანბანი, რომელსაც მიწერილი ჰქონდა თავისი მნიშვნელობები. წარწერების გაშიფრვაში ჩაერთო მსოფლიოს ბევრი ქვეყნის სპეციალისტი. სამწუხაროდ, დღეს უკვე უმრავლესობისათვის ცხადია, რომ მიუხედავად მცირე წარმატებებისა, ალბანურ წარწერათა გაშიფრვის ცდები არსებითად ჩიხში მოექცა. არცერთმა მომდევნო სპეციალისტმა თავისი წინაპრის კონკრეტული შედეგები არ გაიზიარა და ყველამ ყველაფერი თავიდან დაიწყო.

რა იყო ჩიხის მიზეზები?

ალბანური ანბანი სომხურ ხელნაწერებში

1956 წელს ამერიკელი არმენოლოგმა ა.ქურდიანმა გამოაქვეყნა ცნობა მის მიერ 1953 წელს შეძენილი ხელნაწერის შესახებ, რომელშიც მოცემულია ალბანური ანბანი. ეს არის 1580 წელს ბრდაძორში გადაწერილი და 1621 წელს მინიატურებით შემკობილი ხელნაწერი. მართალია, ქურდიანის ხელნაწერი განსხვავებებს იძლევა “მატენადარანის” ხელნაწერთან, მაგრამ სპეციალისტებისათვის თავიდანვე ცხადი იყო, რომ იგი დამოუკიდებელ წყაროს არ წარმოადგენს და მომდინარეობს XV ს-ის სომხური ხელნაწერიდან. განსხვავებები კი (როგორც გრაფიკაში, ისე გრაფემათა სახელდებაში) მხოლოდ გადამწერის შეცდომების ნაყოფია. როგორც ა.შანიძე აღნიშნავდა, ქურდიანის ხელნაწერის აღმოჩენა მაინც მნიშვნელოვანი ფაქტია მეცნიერებისათვის. იგი ადასტურებს ანბანთა მრავალგზისი გადაწერის ფაქტს და იმასაც უჩვენებს, თუ როგორ სცილდებოდა სავარაუდო დედანს, ყოველი ასეთი გადაწერის შემდეგ, ალბანური ანბანის მოხაზულობა.

ამრიგად, ალბანური ანბანის შესახებ მსჯელობისას ამოსავალია მაინც “მატენადარანის” N7117 ხელნაწერი და სპეციალისტები ასეც იქცევიან. ეს ხელნაწერი დეტალურად არის აღწერილი ა.შანიძისა და ი.აბულაძის მიერ. მისი მინაწერები საკმაოდ ზუსტად ათარილებენ ხელნაწერს და უჩვენებენ მის ისტორიას. N7117-ის დედანი ჩამოტანილია სომხეთში ყირიმიდან (თეოდოსიიდან) ვინმე განდგეილი ბერის კირაკოსის მიერ მწოფის მონასტერში. მონასტრის წინამძღვარს, ისტორიკოსებისათვის კარგად

ცნობილ თომა მენოფელს, მისთვის რედაქცია გაუკეთებია და გადაუცია გადასაწერად თავისი მონაფისათვის, თომა არჭეშელი-სათვის. ანდერძ-მინაწერს თარიღი არა აქვს, რაც საკმაოდ უჩვეულოა სომხური მოსახსენებლებისთვის, მაგრამ თომას მენოფის მონასტრის წინამძღვრობის წლები კარგად არის ცნობილი, ამიტომ ადვილად შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ხელნაწერი გადაწერილია 1411-1446 წლებში. როდესაც ა.შანიძე აღნიშნულ ხელნაწერს სწავლობდა, მისთვის მთავარი ამოცანა იყო, დაესაბუთებინა, რომ ანბანი ნამდვილად ალბანურია და ეს არც ისე იოლი საქმე იყო. სკეპტიკოსები მაშინაც საკმაოდ იყვნენ და შემდეგაც. მაგალითად ლ.მელიქსეთ-ბეგს ბოლომდე არა სჯეროდა, რომ ანბანი ნამდვილია და იგი ალბანურია. მას წარწერათა კორპუსის აღმოჩენის შემდეგაც კი არ შეუცვლია თავისი აზრი და შეუძლებლად მიაჩნდა მაშინდელი გრაფიკული და ფონოლოგიური აზროვნებისათვის 52-გრაფემიანი ანბანის შექმნა.

სომხურ ხელნაწერში ალბანური ანბანი გადამწერილია რამდენჯერმე (სულ მცირე ორჯერ) ისეთი გადამწერების მიერ, რომელთაც არ იციან ის დამწერლობა, რომელსაც იწერენ; ზოგჯერ დაშვებულია შეცდომები მოხაზულობებში, ალბანური გრაფემები მიმსგავსებულია გადამწერისთვის ცნობილი სომხური გრაფემებისათვის. ამიტომ არის ანბანისა და წარწერათა კორპუსის გრაფემების იდენტიფიკაცია გაძნელებული და ზოგ შემთხვევაში შეუძლებელიც (ტაბ.4); ანბანში გრაფემათა ფონემური მნიშვნელობა ზოგჯერ შეცდომით აქვს გადამწერს გადმოღებული (ანალოგიური შეცდომები აქვს დაშვებული ქართულისა და ბერძნულის მიმართაც, რომელთა გაკონტროლება ადვილად შეგვიძლია); ალბანური ანბანის ფონემური მნიშვნელობა ხელნაწერში გადმოცემულია სომხური ფონეტიკის საფუძველზე, რაც, ცხადია, დიდ დაცილებას იძლევა, ვინაიდან სომხურის 36 გრაფემას (ფონემას) არ შეუძლია გადმოსცეს ალბანურის 52 გრაფემა (ფონემა); ალბანურ წარწერათა კორპუსის უმეტესი ნაწილი გრაფიტებია, რომლებშიც ასოთა მოხაზულობა დიდად არის დამოკიდებული მასალასა, ავტორის მნიგნობრულ მომზადებასა და მის ინდივიდუალურ ხელზე; წარწერათა კორპუსში ალბანური ანბანის სავარაუდო 52 გრაფემიდან სულ დადასტურებულია 32 გრაფემა; არა გვაქვს საკმარისად დიდი მოცულობის გაბმული ტექსტი, რომელიც მოგვცემდა სხვადასხვა მონაცემებით კომბინირების საშუალებას; არ შეგვიძლია ვიყოთ

სრულიად დარწმუნებული, რომ ალბანური წარწერები უდიური ენის საშუალებით უნდა გაიშიფროს, ვინაიდან წყაროებში ლაპარაკია არა უდიური ენის, არამედ გარგარულის შესახებ; არავითარი ეჭვი არ არის, რომ თვითონ უდიური ენაც, რომელსაც დღეს სულ რამდენიმე ათასი კაცი ფლობს, ალბათ ძალიან არის დაშორებული ძველ ალბანურს. გარდა ამისა, მნიშვნელოვანია განსხვავება უდიური ენის კვლევისას და ტექსტების ჩანერისას სხვადასხვა ავტორის მიერ მისი ფონოლოგიური სისტემის შეფასებაში. რიგი ბგერა ზოგი სპეციალისტისათვის არ არის ფონემური ღირებულების მქონე და, შესაძლოა, არიან სხვა ფონემათა კომბინატორული ან ფაკულტატური ვარიანტები. ამასთანავე, ცხადია, ჩვენ ჯერ არ ვიცით, რა პრინციპებით ხელმძღვანელობდა ფონემათა გამოყოფისას ალბანური ანბანის შემოქმედი და როგორ დაემთხვევა მისი პრინციპები თანამედროვე ლინგვისტთა მიდგომას. ყველა ეს სიძნელე ცხადი გახდა ალბანური წარწერების გაშიფრვის უნაყოფო ცდების პროცესში.

პირველი, ვინც ალბანურ წარწერათა კორპუსის აღმოჩენის შემდეგ დააფიქსირა, რომ ხელნაწერში შემონახული ანბანი ვერ ითამაშებდა გასაღების როლს, ხოლო წარწერათა კორპუსი დამოუკიდებლად საკმარისი არ იყო მათ გასაშიფრად, იყო კვლავ ა.შანიძე. დამახასიათებელია, რომ ამის შემდეგ მას წარწერათა გაშიფრვის ცდაც ალარა ჰქონია, რადგან, უეჭველია, ასეთი ცდები უკვე უნაყოფოდ მიაჩნდა. მისი ძალიან ზუსტი შეფასებით, ეს იგივე იქნებოდა, რომ ამავე ხელნაწერის ქართული ანბანით გვეცადა ბოლნისის სიონის წარწერის ნაკითხვა, სხვა ცოდნა ქართული დამწერლობის შესახებ რომ არა გვექონოდა. სწორი იყო გ.კლიმოვი, როდესაც წერდა: "Таким образом, тайна агванского письма остается в значительной степени неразгаданной. Дальнейший прогресс в его дешифровке прежде всего будет зависеть от прироста нового материала".

მე მაინც მინდა რამდენიმე წინასწარული შენიშვნა გავაკეთო სომხურ ხელნაწერში მოცემული ალბანური ანბანის შესახებ, თუმცა ვრცელი საუბარი მის შესახებ უნდა მომავლისათვის გადავდოთ, როდესაც ხელთ გვექნება სინური ტექსტი მთლიანად გადანერვილი და მის საფუძველზე ყველა გრაფემა დაზუსტებული.

არავის დღემდე არ მიუქცევია ყურადღება, რომ სომხურ ხელნაწერში ალბანური ანბანის მნიშვნელობებს ბევრ შემთხვევაში დასმული აქვთ მახვილის ნიშნები. ეს ნიშნები ჩვეულებრივ გვაქვს

ხმოვნების თავზე, მაგრამ ორ შემთხვევაში დასმულია თანხმოვნების, კერძოდ "რ"-ს(რ) და "ყ"-ს(ჩ)-ს თავზეც, თუმცა აშკარაა, რომ ამ შემთხვევებში საქმე გვაქვს მექანიკურ შეცდომასთან. მახვილიანებია: ჭა, ჟა, ირბ, შა, ხტნ, კარ, ლიტ, მაკ, კარრ, ჯა, ჯაჰნ, ნად, ქიდ.

რას უნდა აღნიშნავდეს ეს მახვილები?

თუ სადმე სამართალია, ასეთი მახვილები უნდა ყოფილიყო ბერძნულ ანბანში, მაგრამ იქ არცერთი შემთხვევა არა გვაქვს მახვილის ხმარებისა, სამაგიეროდ გვხვდება კოპტურსა (11 შემთხვევა) და ქართულში (2 შემთხვევა). ქართულ ანბანში ასეთი სურათია: მახვილი დასმულია "ნ"-არისა და "რ"-აეს თავზე. "რ"-აეს ახსნა როგორღაც კიდევ შეიძლებოდა, ვინაიდან სომხურს აქვს ორი "რ" – ენ. "ფაფუკი" და "კოშტი". იმ განსხვავებას, რომელიც ნამდვილად არის ქართულსა და სომხურ ანბანებს შორის, სახელმძღვანელოს ავტორი ვერ ხედავს. ასეთად მას უნდა მიეჩნია "ყ", მაგრამ იგი მისთვის არის "ღ" ("ღან") და არა "ყ". სამაგიეროდ "ღ" არის "ხ" ("ხა"). რომ არ იყოს მახვილის ნიშანი დასმული "ნ"-არის" თავზეც, მე შემოგთავაზებდით ასეთ ჰიპოტეზას: სახელმძღვანელოს ავტორი სპეციალურ (დიაკრიტიკულ) ნიშნებს სვამს იმ ფონემათა თავზე, რომლებიც განსხვავებულად მიაჩნია სომხურსა და ქართულში. მიუხედავად მრავალი წინააღმდეგობისა, მე მაინც მინდა ასეთივე სამუშაო ჰიპოტეზა შემოგთავაზოთ ალბანური ანბანის მიმართაც. სომხურ სახელმძღვანელოში გადაწერათა პროცესში იმდენი შეცდომაა დაშვებული, რომ შეცდომები შეიძლება გვეკონდეს გადამწერისათვის ამ გაუგებარი ნიშნების დასმის შემთხვევაშიც. რათა სრული წარმოდგენა გქონდეთ საკითხზე, მინდა აქვე გაცნობოთ, რომ მახვილები დასმულია ყველაწინოვან ტექსტში (ლოცვებში), რომლებიც დართული აქვს ანბანებს საილუსტრაციოდ, მაგრამ ამ შემთხვევებში უკვე ნამდვილად საქმე გვაქვს უმეტესად სწორად დასმულ მახვილებთან. ესენია სომხური ასოებით ჩანერილი ლოცვების ნიმუშები ბერძნულ, ქართულ, სირიულ, სპარსულ, არაბულ, ქურთულ, და თურქულ ენებზე. აქვე საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ტექსტები ჩანერილი უნდა იყოს მაშინ, როდესაც ალბანური ენა და მწერლობა პრაქტიკულად აღარ არსებობდა და აღარავინ იყო ისეთი, ვინც შემდგენლებს ლოცვებს ჩაანერინებდა ალბანურ ენაზე, თუნდაც სომხური ასოებით, მაგალითად, "სამწმიდა გალობას" ან "დიდებას მამისა და ძის მიმართ". პრ. აჭარიანის მტკიცებით, ეს ასოები ფორმით IX-XI სს-ს უნდა მიეკუთვნონ. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ

“სამწმიდა გალობა” ქართულ ენაზე ჩანერილია მონოფიზიტური რედაქციით, მაგრამ არა მნიგნობრული წყაროდან, არამედ ვილაცის მიერ ზეპირად ნათქვამი: “წმინდაო ღმერთო, წმინდაო ძრიელო, წმინდაო უკდაო, რომ ჯუარს ეცი ჩუენთინ, შეგუინლალე ჩუღნ”. არც სომხურ ასოთა ფორმა, არც მოტანილი ციტატა მე პირადად არ მაძლევს უფლებას გავიზიარო პრ. აჭარიანის მიერ ლოცვათათვის ასეთი ადრინდელი თარიღის განსაზღვრა (თუმცა სხვა ადგილზე იგი მხოლოდ XI ს-საც ასახელებს). მე ვფიქრობ, საკუთრივ ანბანების დედნის დათარიღება ა.შანიძის მიერ დაახლოებით X ს-ით გასაზიარებელი უნდა იყოს, მაგრამ ეს არ უნდა ეხებოდეს ლოცვების თარიღს.

ზუსტად ამ 60 წლის წინ ა. შანიძე წერდა (ცოტა მოგვიანებით იგივე იმედი გამოთქვა ჟ.დიუმეზილმაც): “იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ სპეციალური ძიებისა და არქეოლოგიური გათხრების საშუალებით აზერბაიჯანში (უპირველეს ყოვლისა ბარდავის მიმდგომ კუთხეებში) აღმოჩნდება წარწერების სახით ალბანური ტექსტები, რომელთა წასაკითხავად გასაღები ნაპოვნია. ამას გარდა არ არის გამორიცხული ისიც, რომ ოდესმე, სადმე, რომელსამე ბიბლიოთეკაში პალიმფსესტებს შორის აღმოჩნდეს ხელნაწერთა ფრაგმენტები ალბანურ ენაზე”. ამ სიტყვების დაწერიდან ზუსტად 10 წლის თავზე გამართლდა პირველი იმედი, ხოლო მისი დაწერიდან 60 წლისთავზე – მეორე.

სინური პალიმფსესტიანი

რა პერსპექტივებს შლის ჩვენს წინაშე ახლად აღმოჩენილი ალბანური ტექსტები და რა შეიძლება ითქვას ამ აღმოჩენის საფუძველზე უკვე დღეს, როდესაც ტექსტი ჯერ კიდევ არ არის მთლიანად გადანერილი და, რა თქმა უნდა, გაშიფრული.

1. აღარ შეიძლება იყოს არავითარი ეჭვი, რომ ალბანური დამწერლობა არსებობდა და იგი ჩანასახშივე არ მომკვდარა. ალბანურ ენაზე და დამწერლობით არსებობდა საკმაოდ განვითარებული მწერლობა.

2. აღმოჩენილი ტექსტი (შესაძლოა ტექსტები) ფორმალური თვალსაზრისით შესრულებულია ისეთსავე მაღალ დონეზე, როგორც მისი მსგავსი ტექსტები სომხურ და ქართულ ენებზე. იგი ნაწერია ლამაზი ასომთავრულით, გაბედული და განაფული ხელით, ორ სვეტად, შემკულია საზედაო ასოებით (ტაბ.5), აქვს

განკვეთილობისა და ქარაგმის ნიშნები (ტაბ.6). აშიებზე მცირე ზომის ასოებით მიწერილი აქვს განმარტებები თუ მუხლებზე მითითებები. სათაურები გამოყოფილია უფრო დიდი ზომის ასოებით, ვიდრე თვითონ ტექსტის შრიფტი. ყველა ჩამოთვლილი ნიშნის მიხედვით ალბანური მწერლობა არაფრით არ ჩამორჩებოდა იმავე ხანის სომხურსა და ქართულ მწერლობას.

3. ალბანური ტექსტი უნდა იყოს საეკლესიო მწერლობის ძეგლი. ტიპოლოგიურად იგი არ განსხვავდება ასეთივე ხასიათის ქართული და სომხური მწერლობის ძეგლებისაგან. პალიფსესტის საერთო ჰაბიტუსი ძალიან ნააგავს VI-VII სს-ით დათარიღებულ ქართულ-ებრაულ პალიფსესტს (ტაბ.7), რომელიც ოქსფორდში, ბოდლეს ბიბლიოთეკაში ინახება. წყაროების მიხედვით, ალბანელებს თარგმნილი ჰქონიათ “წინასწარმეტყველთა წიგნები”, “სამოციქულო” და “სახარება”. ჩემი აზრით, სანამ ტექსტი ჯერ სრულად გადმოწერილი და გაშიფრული არ არის დასახელებულთაგან შეიძლება უპირატესობა “სამოციქულოს” მიენიჭოს. მაგრამ ტექსტზე მუშაობისას მე ვხედავ ნიშნებს, რომელთა მიხედვითაც არ შეიძლება აბსოლუტურად გამოირიცხოს საისტორიო თხზულებაც. ასეთ შესაძლებლობას ტოვებს თვითონ ტექსტიც და ტოვებს ისტორიული რეალიები.

4. არ შეიძლება ითქვას, რომ პალიფსესტებს შორის არ ეძებდნენ ალბანურ ტექსტებს, მაგრამ შეცდომა ის იყო, რომ მათ ეძებდნენ პირველ რიგში სომხურ ხელნაწერებს შორის. ამას წერდა კიდევ ა.შანიძე: “Встретить такие отрывки скорее всего можно в армянских рукописях. В этом направлении я работал в 1924 году в Ечмиадзине, но безрезультатно”. საქმე ის არის, კავკასიის ქრისტიანული ეკლესიების ისტორიის შესწავლის იმ ეტაპზე სხვაგვარად არც იყო მოსალოდნელი. ჩვენს მეცნიერებაში გაბატონებული იყო შეხედულება, რომ VII ს-ის დამდეგამდე ქართული, სომხური და ალბანური ეკლესიების მრწამსი მონოფიზიტური იყო და მხოლოდ საეკლესიო განხეთქილების შემდეგ გადავიდა ქართული (მცირე ხნით ალბანურიც) დიოფიზიტურ, ქალკედონიტურ მრწამსზე.

დღეს ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ქართული და ალბანური ეკლესიები VI ს-ის დასაწყისიდან ჯერ იდგნენ ე.წ. ზენონის (ბიზანტიის კეისარი 474-475, 476-491 წწ-ში) “პენოტიკონის” (482 წ) პოზიციაზე, რომლის მიზანიც იყო მონოფიზიტებისა და დიოფიზიტების შერიგება, ხოლო VI ს-ის ორმოცდაათიან წლებში გაე-

მიჯნენ სპარსეთის იმპერიის ცდას, ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე შეეკრათ ერთიანი მონოფიზიტური ბანაკი მართლმადიდებლური ბიზანტიის წინააღმდეგ. მაგრამ ეს წინააღმდეგობა ჯერ კიდევ ფრთხილი და ზომიერი ხასიათისა იყო. VII ს-ის დამდეგს რელიგიური კონფლიქტი კავკასიაში კვლავ გამწვავდა, რომელიც დიდი საეკლესიო განხეთქილებით დამთავრდა. ერთ მხარეს აღმოჩნდნენ ქართლი და ალბანეთი თავიანთი მართლმადიდებლური მრწამსითა და პრობიზანტიური ორიენტაციით, ხოლო მეორე მხარეს სომხეთი მონოფიზიტური მრწამსითა და ირანის მხარდაჭერით. VII ს. და VIII ს-ის დასაწყისი კავკასიაში რთული კოლიზიების ეპოქაა. აღმოსავლეთის ფრონტზე გამარჯვებული ბიზანტია კვლავ მონოფიზიტთა შემორიგებას ცდილობს ახალ, მონოთელიტურ პლატფორმაზე. ეს ახალი მრწამსი სცნობს ქალკედონის კრებას და გულისხმობს მაცხოვარში ორ ბუნებასა და ერთ ნებას. ამიერკავკასიაში კვლავ ერთიანი ბანაკი იქმნება, მაგრამ მხოლოდ ერთი საუკუნით. VIII ს-ის 20-იან წლებში სომხური ეკლესია გმობს თავისი იძულებითი კომპრომისის ხანას და კვლავ შეურიგებელ მონოფიზიტობას უბრუნდება. არაბთა ხელშეწყობით ალბანური ეკლესიაც მონოფიზიტურ მრწამსზე გადადის. ალბანეთის ტრადედია ის იყო, რომ მან ვერ იპოვა სხვა, ქართველთაგან და სომეხთაგან განსხვავებული, მრწამსი თავის იდეოლოგიურ პლატფორმად, რაც მას არსებობის ფასად დაუჯდა. კავკასიაში დაირღვა ბუნებრივად ჩამოყალიბებული პოლიტიკური ნონასნორობა, პოლიტიკურ ძალთა ბალანსი და ეს მთელ ამიერკავკასიას სულ მალე მეტისმეტად ძვირად დაუჯდა. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში შექმნილი ვაკუუმი ქრისტიანულმა სამყარომ ველარასოდეს ველარ შეავსო, ხოლო ახლებური ნონასნორობის დამყარებას ამის შემდეგ დიდი დრო დასჭირდა.

ალბანური ქრისტიანული მწერლობის განვითარების ხანაა V-VIII სს. კიდევ უფრო თუ დავაზუსტებთ, VI-VII სს. როგორც მოგახსენეთ, ამ პერიოდის მანძილზე იგი დამოუკიდებელია და დგას ჯერ ზენონის “პენოტიკონის” დიოფიზიტებისა და მონოფიზიტების შემარიგებლურ პოზიციაზე, ხოლო შემდეგ ქალკედონურზე და ქართულ ეკლესიასთან ერთად უპირისპირდება სომხურს. ეს არის მისი თავისუფალი განვითარების ერთადერთი პერიოდი. ამის შემდეგ (VIII ს-ის 20-იანი წლებიდან) იგი სომხური მონოფიზიტური ეკლესიის უძლიერესი გავლენის ქვეშ ხვდება. წყაროების ცნობებით, სომხური ეკლესია ნვავეს მათ დიოფიზი-

ტურად მიჩნეულ ლიტერატურას, მონოფიზიტური აღბანეთი გადადის სომხურ ენას და დამწერლობაზე და ასე იკარგება. ამიტომ მეტი შანსი მისი ფრაგმენტების რაიმენაირად გადარჩენისა არის დიოფიზიტური სამყარო და, კერძოდ, საქართველო. როგორც დავინახეთ, ასეც მოხდა. ქართულ მნიგნობრულ სამყაროში აღბანური ტექსტის, თუ ტექსტების, აღმოჩენა თავის მხრივ ამართლებს კავკასიაში VI-VIII სს-ში რელიგიური სიტუაციის იმ სურათს, რომელიც ბოლო 20-25 წლის განმავლობაში ჩამოყალიბდა და ზემოთ ძალზე სქემატურად იყო წარმოდგენილი.

საიდან გაჩნდა სინას მთაზე პალიმფსესტი აღბანური ტექსტით? ხომ ცხადია, რომ X ს-მდე ხელნაწერი ხელუხლებელი იყო და ინახავდნენ. როგორც ჩანს, მთელი ამ ხნის განმავლობაში ჯერ კიდევ იცოდნენ, რა იყო იგი და ვილაცას იგი ჯერ კიდევ სჭირდებოდა. დიდია აღბათობა იმისა, რომ ხელნაწერი ხელმეორედ იქნა გამოყენებული სწორედ სინას მთაზე ან სადმე იქვე პალესტინაში. ხელნაწერების ხელმეორედ გამოყენება, ახალი ხელნაწერების შეკერვა ძველი ხელნაწერების ჩამონაჭერი ნაკუნებისაგან დამახასიათებელია სწორედ X ს-ის სინასთვის, რომელიც პერგამენტის დიდ გასაჭირს განიცდიდა. ეს დადასტურებულია სინას მთის კოლექციებში პალიმფსესტთა დიდი რაოდენობითა და ანდერძ-მინაწერებში პირდაპირი მითითებებით პერგამენტის უქონლობაზე.

აღბანური ეკლესია თავის განმანათლებლად თვლიდა ერთერთ ქრისტეს 70 მოციქულთაგანს, იერუსალიმიდან ჩამოსულ ელიშას, ხელდასხმულს მაცხოვრის ძმის იაკობის მიერ. ამიტომ იყო, რომ აღბანური ეკლესიისათვის განსაკუთრებული მიზიდულობა ჰქონდა წმიდა მინას და აქ მათი პილიგრიმოზა ყველა საბაბით ხდებოდა. მოსე კალანკატუელს (დასხურანელს) დეტალურად აქვს ჩამოთვლილი იერუსალიმში აღბანური ეკლესია-მონასტრები მათი სახელწოდებისა და მდებარეობის ზუსტი მითითებებით. ამასთანავე იგი დანვრილებით აღწუსსავს X ს-ისათვის, რომელ ეკლესიაში შერჩა აღბანელი მღვდელი, რომელში წირავს ქრისტიანი არაბი და რომლებია საერთოდ არაბების ხელში, იმაზე მითითების გარეშე ქრისტიანები არიან, თუ არა ეს არაბები. ავტორი იერუსალიმის სომხურ და აღბანურ მონასტერთა საერთო რიცხვსაც კი ასახელებს და ეს რიცხვი ფრიად შთამბეჭდავია, რამდენადაც არ უნდა გაზვიადებულად მივიჩნიოთ იგი – ასზე მეტი. ცხადია, მოსე კალანკატუელს (X ს-ისათვის, აღბათ,

მოსე დასხურანელს) მხედველობაში აქვს მონოფიზიტური ალბანური მონასტრები, მაგრამ VI-VII სს-ში ხომ ისინი ქალკედონურები იქნებოდნენ.

როგორც დავინახეთ, სინას მთაზე ალბანური ხელნაწერის მოხვედრის ორი გზაა:

1). ხელნაწერი საქართველოში მოხვდა ალბანეთის ეკლესიის მონოფიზიტობაზე გადასვლის შემდეგ ქალკედონიტი ალბანელისგან (შესაძლოა მის მფლობელთან ერთად). დროთა განმავლობაში მას მკითხველი დაეკარგა. X ს-ში ხელნაწერი გადაფხიკეს, ახალი ტექსტი დაწერეს და შესწირეს სინას მთას (ასეთი შესაძლებლობის ალბათობა შედარებით დაბალია).

2). პალესტინის ქალკედონურ ალბანურ წრეში შექმნილი ტექსტი, ალბანური ეკლესიის მონოფიზიტურ მრწამსზე გადასვლის შემდეგ, მოხვდება პალესტინისავე ქართულ მონასტერში იერუსალიმში ან საბანშიდაზე და აქედან გადადის სინას მთაზე. ქართველი (შესაძლოა გაქართველებული ალბანელისთვისაც კი, რომელმაც ხელნაწერი როგორც რელიკვია აიტანა სინას მთაზე) მკითხველისათვის გაუგებარია ალბანური ტექსტი და პერგამენტის საჭიროება აიძულებს მას გადარეცხოს იგი და ახლიდან დაწეროს ქართული ტექსტი. სხვათაშორის, კავკასიის გარეთ ალბანური ტექსტის აღმოჩენის შესაძლებლობა ივარაუდა გ.კლიმოვმა. 1984 წელს ნორჩი ფილოლოგებისთვის გამოქვეყნებულ ენციკლოპედიაში იგი წერდა: "Новых находок можно ожидать не только на Кавказе, но и в исторических центрах зарубежного Востока".

5. ჩვენამდე მოაღწია ორმა პალიმფსესტმა ალბანური ტექსტით, რომელთა გადარჩენილი ფურცლების რაოდენობა 170-მდეა 12 ფრაგმენტით. ამათგან ქვედა ტექსტი ბევრ ფურცელზე ისეა გადარეცხილი, რომ სრულიად აღარ იკითხება. ახლა ჯერ კიდევ ძნელია თქმა, სპეციალური აპარატურის გამოყენება რამდენი გვერდის ამოკითხვის საშუალებას მოგვცემს, მაგრამ მე მგონია მათი საერთო რაოდენობა 100 გვერდზე ნაკლები არ იქნება. საბედნიეროდ, არის გვერდები, რომელთა ამოკითხვა ახლაც არ არის ძალიან ძნელი. ამრიგად ჩვენს ხელთაა გაბმული ტექსტი, რომელიც დიდ შესაძლებლობებს იძლევა მისი გაშიფრვისა, მიუხედავად იმისა, რომ 1937 წელს აღმოჩენილი ანბანი გასაღების ფუნქციას ყოველთვის ვერ ასრულებს.

დღეისათვის ჩემს ხელთაა ორივე ხელნაწერის მთლიანი მიკროფილმი, 10-მდე სვეტის მოცულობით ალბანური ტექსტის გადმონახატი და ულტრაიისფერი სხივებით გადაღებული სამი კადრი (გადაშლილი ნიგნის ორ-ორი გვერდი თითო ხელნაწერიდან). ამ მასალის საფუძველზე შედგენილია ალბანური დამწერლობის ანბანი; ამონერილია ყველა დაქარაგმებული სიტყვა (ტაბ.8), რა თქმა უნდა, იმ მოცულობის ტექსტიდან, რაც გადმოხატული მაქვს. ზოგადად ჩვენ ვიცით, რა სიტყვები და საკუთარი სახელები ქარაგმდებოდა ძველ ტექსტებში, რაც ძალიან ზრდის შესაძლებლობას მათი ამოკითხვისა, გრაფემათა ფონეტიკური მნიშვნელობის დადგენისა, სახელთა ბრუნვის ნიშნების გამოყოფისა და ა.შ. ტექსტში ხშირად მეორდება სიტყვები და საკმაოდ დიდი მოცულობის ფრაზებიც კი, რაც საშუალებას იძლევა გაბმულად ნაწერი ტექსტის დაშლისა. უდიური ენის მონაცემთა გამოყენებით ამოკითხულია და დადგენილია მნიშვნელობა რამდენიმე სიტყვის (მათ შორის დაქარაგმებულისაც), გამოყოფილია პირის ნაცვალსახელები, ზმნის მასდარული დაბოლოებები და ა.შ. (ტაბ.9).

სანამ ალბანური ტექსტი მთლიანად არ არის გადმოწერილი, მისი მიხედვით ალბანური ანბანის გრაფემათა რაოდენობის ზუსტად განსაზღვრა ძნელია. არის ალბათობა პალიმფსესტის ქვედა ტექსტის ამოკითხვაში შეცდომის დაშვებისა (გადარეცხვისას რომელიმე გრაფემას შეიძლება მოცილებული ჰქონდეს განმასხვავებელი დეტალი, ან ეს დეტალი დაფარული იყოს ზედა ტექსტით და არ იკითხებოდეს), ცალკეული გრაფემის აღრევისა რაიმე ტექნიკურ ნიშანთან, ერთი და იმავე გრაფემის განსხვავებულად დაწერის შემთხვევაში მათი სხვადასხვა გრაფემად მიჩნევისა და ა.შ. რა თქმა უნდა, ალბანური ტექსტის გრაფემათა საერთო რიცხვი, წინასწარი ანგარიშითაც კი, ახლოს არის ილ.აბულაძის მიერ აღმოჩენილი ანბანის გრაფემათა რაოდენობასთან. ჯერ-ჯერობით მხოლოდ შემიძლია ვთქვა ის, რომ ეს რიცხვი შეიძლება 50-სა და 56-ს შორის მოთავსდეს. არ არის გამორიცხული, რომ გამართლდეს ა. აბრამიანის ვარაუდი იმის შესახებ, რომ ხელნაწერებში დაცულ ანბანს აკლია ორი გრაფემა და მათი საერთო რიცხვი უნდა იყოს 54.

საკვირველია, მაგრამ ალბანური წარწერების გაშიფრვისას არცერთ მკვლევარს, გ.კლიმოვის გარდა, არ დაუსვამს კითხვა, თუ რა მიმართულებით იწერებოდა ალბანური ტექსტები: მარცხნიდან

მარჯვნივ, თუ მარჯვნიდან მარცხნივ. შესაძლოა, ამის მიზეზი იყო ალბანური ანბანის გრაფიკული მსგავსება ქართულთან და სომხურთან. ალბათ ქვეცნობიერად ამაზე ფიქრისაგან მათ ათავისუფლებდა სომხური წყაროების ცნობები სომხური, ქართული და ალბანური ანბანების მაშტოცის მიერ შექმნის შესახებ, მიუხედავად იმისა, იზიარებდნენ თუ არა ისინი ამ ტრადიციას და ა.შ. მართლაც, დიდია ალბათობა იმისა, რომ ალბანური დამწერლობა ქართულისა და სომხურის მსგავსად ორიენტირებული ყოფილიყო მარცხნიდან მარჯვნივ, მაგრამ ამ ალბათობას მაინც სჭირდებოდა დოკუმენტური დადასტურება. გ.კლიმოვმა ამის დასტურად მიიჩნია წარწერათა კორპუსიდან N1 კრამიტის გრაფიტის დასაწყისი გრაფემა "ძ", რომელიც ტექსტის დანარჩენ გრაფემებზე ოდნავ უფრო დიდი მოცულობისაა. მაგრამ ეს, როგორც დღეს უკვე ვიცით, სწორი დაკვირვება, მაშინ არ შეიძლებოდა უცილობელი ყოფილიყო, ვინაიდან სხვა არცერთ წარწერასა თუ გრაფიტიში ასეთი რამ არ განმეორდა, რის გამოც ზომებში მცირე განსხვავებების კანონზომიერად ჩათვლა გაჭირდებოდა. ამასთანავე, ადრინდელი ხანის ქართული და სომხური გრაფიტები არ გვიჩვენებენ ტრადიციას ტექსტის საზედაო ასოებით დაწყებისა. სინას მთაზე აღმოჩენილმა ტექსტმა კი საბოლოოდ დაადასტურა, რომ ალბანური დამწერლობა ქართულისა და სომხურის მსგავსად ორიენტირებული იყო მარცხნიდან მარჯვნივ. ამას მოწმობს საზედაო ასოები, რომლებიც გვხვდება მხოლოდ ტექსტის მარცხნივ როგორც მისი დასაწყისის მაჩვენებელი; ამას მოწმობს ქარაგმის ნიშნები, რომლებიც მიმართულნი არიან მხოლოდ მარცხნიდან მარჯვნივ, ანუ მარცხენა მხარე ოდნავ აწეული აქვთ, ხოლო მარჯვენა ასევე ოდნავ დაწეული; ამას მოწმობს "უ"-ს დაწერილობა, რომელიც წარმოადგენს ლიგატურას და ბერძნულის, ქართულისა და სომხურის მსგავსად შედგება მარცხნიდან მარჯვნივ დალაგებული ორი გრაფემისაგან; მარცხნიდან მარჯვნივ არის დალაგებული ის დაქარაგმებული სიტყვებიც, რომელთა სწორ ამოკითხვაში ეჭვი (მაგალითად ქს=ქრისტოს) არ უნდა იყოს.

გრაფიკული თვალსაზრისით, სინას მთაზე აღმოჩენილი ალბანური ტექსტის ასოთა მოხაზულობა უფრო ახლოს არის წარწერათა კორპუსის გრაფემებთან, ვიდრე სომხური ხელნაწერის ანბანთან (ტაბ.10) და ეს ბუნებრივიცაა: სომხური ხელნაწერი გვიანია და მისი ალბანური ანბანი სომეხი გადამწერების მიერ ზოგჯერ დამახინჯებულია ან უბრალოდ სომხურთან მიმსგავსე-

ბული. სინური ტექსტის გრაფემებს და წარწერათა კორპუსს შორის ისეთივე განსხვავებაა, როგორც უნდა იყოს კიდევ ლამაზად შესრულებულ ხელნაწერებსა და გრაფიტებს შორის. ტიპოლოგიურად უკვე აშანიძემ გაარკვია და შემდეგ ყველა მკვლევარმა გაიზიარა, რომ ალბანური ანბანი უფრო ახლოს არის სომხურთან, ვიდრე ქართულთან. ტიპოლოგიურ სიახლოვეში ისინი გულისხმობდნენ ანბანთა რიგს: "მატენადარანის" ხელნაწერით თუ ვიმსჯელებთ, ბერძნულისგან განსხვავებულ ფონემათა აღმნიშვნელი გრაფემები ალბანურ ანბანში, სომხურის მსგავსად, გაფანტულია სხვადასხვა ადგილზე, ხოლო ქართულში ისინი დაჯგუფებულია და ანბანს ბოლოში ერთვის. მაგრამ ტიპოლოგიური სიახლოვის განმსაზღვრელ საფუძველად თუ ასოთა მოხაზულობას ავიღებთ, დავინახავთ, რომ სინური ხელნაწერის ალბანური გრაფემები ახლოს არიან როგორც ქართულთან, ისე სომხურთან, თუმცა, სომხურ ხელნაწერში დაცული ანბანისაგან განსხვავებით, სიახლოვის სიხშირე ქართულთან მიმართებაში შესამჩნევად უფრო მეტია. ქართული ანბანის 20 გრაფემა მოხაზულობით თითქმის განსხვავების გარეშე ემთხვევა ალბანურს, ოღონდ, რა თქმა უნდა, განსხვავებულია მათი ფონემური მნიშვნელობები. წინასწარ შეიძლება ითქვას, რომ ალბანური ანბანის მიმართება ქართულთან და სომხურთან არის 20:13 ქართულის უპირატესობით (ტაბ.11,12). კიდევ ერთი დასკვნა შეიძლება გაკეთდეს სინური ხელნაწერის გრაფემათა მოხაზულობის შესწავლის საფუძველზე. რა თქმა უნდა, ალბანური ანბანი გაკეთებულია სომხურისა და ქართულის საფუძველზე. ქართულის შემთხვევაში შეგვიძლია გაბედულად ვთქვათ, რომ მოდელად აღებულია მისი ჩვენთვის ცნობილთაგან უძველესი ფორმები, ანუ ისინი, რომელთაც ჩვენ, ჯერ კიდევ ერთგვარი გაუბედავობით, V-VII სს-ებით ვათარილებთ ხოლმე, თავშეკრული გრაფემები.

სომხური ტიპოლოგია

მაგრამ სინას მთის ამ ორი ხელნაწერის მნიშვნელობა ამ თავისთავადაც უდიდესი ღირებულების აღმოჩენით არა მთავრდება. საინტერესო ის არის, რომ ორივე ხელნაწერის ქვედა ტექსტში იკითხება სომხური ტექსტიც. ასე რომ წმ. ეკატერინეს მონასტრის ბიბლიოთეკის ახალი ქართული კოლექციის Sin 13 და Sin 55 ხელნაწერები ფაქტიურად მთელს უძველეს ქრისტიანულ კავკასიას

ფარავენ. სხვა რომ არაფერი აღმოჩენილიყო, მარტო ამ ფაქტსაც კი ექნებოდა უდიდესი ისტორიული და სიმბოლური მნიშვნელობა ქრისტიანული კავკასიის ერთიანობის საჩვენებლად.

სომხური ტექსტი N/Sin-55-ში ძირითადად ნაწერი, როგორც ჩანს, ერთ სვეტად, მსხვილი ერკათაგირით, ქართულის გასწვრივ, პორიზონტალურად (პირობითად ვუნოდოთ ამ ტექსტს "Arm. 1". იხ. ტაბ.13). თუმცა მასში შერეულია გვერდები, რომლებზეც სომხური ტექსტი შესრულებულია ბევრად უფრო მცირე და თხელი ხაზებით ნაწერი ერკათაგირით, ერთ სვეტად, მაგრამ ალბანურის მსგავსად ქართულის პერპენდიკულარულად. N/Sin-13-ში კი გვხვდება მხოლოდ ამ მეორე ტიპით ნაწერი ტექსტი (პირობითად ვუნოდოთ მას "Arm. 2". იხ. ტაბ.14). ჩემი აზრით, ყველაფერი ეს უნდა მიუთითებდეს იმ გარემოებაზე, რომ ქართველი გადამწერი სხვადასხვა სომხურ ხელნაწერს იყენებს ორი ქართული ხელნაწერის შესაქმნელად. ჯერ მხოლოდ იმის თქმა შემიძლია, რომ სომხური ტექსტის კვალს შეუიარაღებელი თვალი ორივე ხელნაწერში სულ ოც გვერდზე არჩევს.

"Arm. 1" პალეოგრაფიულად აშკარად ძალიან ძველია. შესაძლოა იგი V-VII სს-ში მოთავსდეს. გრაფემათა ფორმების მიხედვით, სომხური პალეოგრაფიის ჩვენი დღევანდელი ცოდნის საფუძველზე, შედარებით უფრო გვიანი ხანისად უნდა ჩაგვეთვალოს "Arm. 2", მაგრამ მისთვისაც terminus ante quem არის IX საუკუნე, ვინაიდან ქართული ტექსტი მასზე დაწერილია უკვე X ს-ის დასაწყისში. გარდა ამისა "Arm. 2-საც" აქვს ისეთი მახასიათებლები, რომლებიც IX ს-ზე უფრო ადრეულ ხანაზე მიუთითებენ. ეს მახასიათებლებია: არა ჩანს ქარაგმის ნიშნები, რაც იმის მანიშნებელია, რომ ქარაგმა მაშინ იშვიათად გამოიყენებოდა; არა ჩანს განკვეთილობის ნიშნები; დაწერილია მკაცრად ორ ხაზში და ხაზს ქვემოთ ჩამოდის მხოლოდ Φ (ფიურ)-ისა და Ψ (ქმ)-ს ბუნები; არა ჩანს, აგრეთვე, საზედაო ასოები, თუმცა ასეთი რომც ყოფილიყო, შემორჩენილ ადგილებში ისინი მოსალოდნელი არ იყო; გრაფემებს ნაწილობრივ მომრგვალებული, რკალისებრი ფორმები აქვთ და ა.შ.

აღბათ მაშინვე დაიბადება კითხვა, რა მიმართებაში არიან სომხური ტექსტები ალბანურთან? ანუ, გვაქვს ჩვენ ერთმანეთზე დაწერილი სამი ტექსტი, თუ სომხური და ალბანური ერთმანეთთან არ არიან კავშირში? გადაჭრით ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა ნაადრევი იქნებოდა. საჭიროა მთელი ტექსტის გულდასმით გაჩხ-

რეკა ულტრისფერი გადაღებითა და კომპიუტერული პროგრამებით. ჯერჯერობით კი მგონია, რომ სომხური და ალბანური სხვადასხვა ხელნაწერებით არიან წარმოდგენილი X ს-ის ქართულ ხელნაწერებში, თუმცა კი ერთი გადაშლილი ფურცელი იძლევა საბაბს ფიქრისათვის, რომ შესაძლოა “Arm. 2” ალბანურის ქვეშ (ან ზედ?) ყოფილიყო.

ჯერჯერობით, ალბათ, ყველაზე უფრო გაბედული დასკვნა ის იქნებოდა, რომ N/Sin-13-სა და N/Sin-55-ის ქვედა ტექსტები ასე დაგვეთარიღებინა: “Arm. 1” მიგვეჩნია V ს-სა და VI ს-ის შუა ხანებს შორის შექმნილად, დვინის II ადგილობრივ კრებამდე, ქართული, სომხური და ალბანური ეკლესიების უპირობო თანხმობის ეპოქაში, ხოლო “Arm. 2” – VII ს-სა და VIII ს-ის დასაწყისს შორის, კავკასიის ეკლესიების მონოთელიტურ საფუძველზე ერთიანობის ხანაში.

შეჯამება

ბატონებო, ჩვენ ვდგევართ კავკასიოლოგიაში ახალი ეტაპის შექმნის შესაძლებლობის წინაშე. ჩვენს წინაშე ფაქტიურად დაკარგული ქრისტიანული ქვეყანა იხსნება. დღეს უკვე შეგვიძლია თამამად ვთქვათ, რომ სულ მალე ხელთ გვექნება მსოფლიოს ერთერთი ორიგინალური დამწერლობის ზუსტი ანბანი; ხელთ გვექნება დაკარგული ხალხის დაკარგული ლიტერატურის ძეგლი ან ძეგლები; არა ნაკლები მნიშვნელობა ექნება ამ აღმოჩენას მთის კავკასიურ ენათა შესწავლისათვის და საერთოდ ზოგადი ლინგვისტიკისათვის, ვინაიდან სპეციალისტებს პირველად ექნებათ შესაძლებლობა შეისწავლონ მთის კავკასიის ენათა ერთერთი წარმომადგენლის სალიტერატურო ენა, ფიქსირებული არა უგვიანეს VIII ს-ისა. ყველაფერი ეს მოგვეცემს საშუალებას უფრო ობიექტურად და მეტი დოკუმენტური საყრდენებით წავიკითხოთ კავკასიის ალბანეთის ისტორიის შესახებ არსებული წყაროები, აღვადგინოთ ალბანი ხალხის ეთნიკური სახე და მისი ისტორია.

და ბოლოს, ფსიქოლოგიურად შესაძლოა ძალზე მნიშვნელოვანი დასკვნა: როგორც ჩანს, აღმოჩენების ხანა ჯერ კიდევ არ დამთავრებულა. საბედნიეროდ, ჯერ კიდევ არა გვაქვს უფლება ვთქვათ: არ არსებობს ე.ი. არც არსებულა.

ZAZA ALEKSIDZE

**GEORGIAN-ALBANIAN PALIMPSEST
ON MT. SINAI AND ITS RELEVANCE
TO CAUCASIAN STUDIES**

The Institute of manuscripts of the Academy of Sciences of Georgia has already held three expeditions to Mount Sinai (in 1990, 1994 and November-December of 1996) to study the manuscripts that had been first found in 1975. 133 manuscripts have been described during the first expedition. We managed only to give numbers to 15 manuscripts the leaves of which had been stuck together in a compact mass. Just before our departure we saw great number of fragments, we could not manage to look through. Even then it became evident that the preparation of the catalogue for publication would need having more expeditions.

The second and third expeditions contained more people. Besides the scholars, the restorers also participated. Some 140 manuscripts have been described and sorted out by the expedition and microfilms of the 1600 fragments were made. The work performed by the restorers was immensely effective. They managed to open 15 manuscripts turned into compact mass and 77 manuscripts underwent preliminary preventive works.

How should this new discovery be categorized?

1. There are now more than 230 manuscripts and 1600 fragments in Sinai collection, in all. Thus, at present much more is known about Georgian colonies on Sinai and about their activities, than it was known till nowadays. A great number of Sinai manuscripts (old and new ones) date back to the 10th c. The comparison of the manuscripts (old and new ones) preserved and written here in various languages (Greek, Arabic, Syriac etc.), reveals that the second half of the 10th c. is mainly marked by presence of Georgians on Mount Sinai. One of the most interesting innovations is that the colophons of manuscripts in the new collection supply new information about the Georgians' building activities on Mt. Sinai.

2. New Georgian material from Sinai has preserved the ecclesiastical liturgy called Hierosolymite. They are service books written up till the 10th c. (hymnography, lectionaries, liturgies, calendars) that were lost in other literatures. It happened due to the fact that new liturgy, called Constantino-

politan or Byzantine, come into use since the 10th c. Some attempts have been made to reveal this stage on the basis of Armenian literature. The Armenian Church separated the Chalcedonian too early for the reforms introduced by Orthodoxy to have had any impact on it. The old collection of Sinai and especially the new one, have changed the emphasis. Now the attention is focused also on Georgian as it is the one showing the oldest stage of liturgy.

3. The New Sinai collection reveals the close contacts of the Georgian brethren on Sinai with other Georgian centres of culture. Likewise, the information that the Georgians on Mt. Sinai maintained close contacts with the Mount Athos and the Athonites proves to be most important one.

4. A number of codeces are preserved in new Georgian collection which provide the names of hitherto unknown authors, such as the Sinaite holy father Samuel the Georgian.

5. The new collection includes the two oldest recensions of the first Georgian historical work "Conversion of Kartli (Georgia)" and "The Lives of 13 Syrian fathers". We are fortunate enough to have the photocopies of these manuscripts and they are being studied at present.

6. The information given in Sin-50 of the new collection has proved to be unique as far as it concerns one of the most interesting periods of Georgian history of 6-7th c. Only some scanty, authentic sources shed light on this particular period. It gives the catalogues of big cloister libraries and a description of their treasure; there are exact chronological and genealogical data of Georgian Kings, Dukes and their family members probably derived from tombstone inscriptions. This information outstrips by several centuries the lineage and chronology of the Bagratids and Rustavelis.

7. Particular international interest will be aroused by an amount of newly discovered palimpsests. The lower texts of the 10th c. manuscripts are Georgian, Greek, Syriac, Ethiopian, Coptic and several pages of Armenian. Unfortunately, the expeditions did not have enough time and possibility to study the palimpsests, they look as if they will bring forth unforeseen new discoveries. Two manuscripts among them may serve as an example.

My present paper deals with information about these manuscripts. We can say for sure that two underwriting texts of the palimpsests found on Mount Sinai represent the monument or monuments of the lost literature of Caucasian Albania.

Caucasian or Caspian Albania, as it is called in order to differentiate it from Balkan Albania, was situated in Eastern Transcaucasia, mostly on the territory of modern Azerbaijan.

The main problems concerning Albania of the antique period and early Middle Ages are as follow: when was the state formed on this territory? How far did it spread? How did the process of ethnic and cultural consolidation flew there? Did the Albanians create their original script and literature? If so, how well it developed and how long did it exist? Caucasian studies face two radically diverse positions concerning the aforementioned problems.

According to one hypothesis of Armenian scholars (sometimes called the "New point of view"), the Albanian Kingdom was formed at the beginning of the 1st c. BC. Its border spreads to the south only as far as the river Mtkvari (Kura). According to Strabo, the Albanians consisted of 26 tribes. Ethnical consolidation in the Albanian Kingdom did not take place till the 3rd c. A.D. and each tribe spoke its own language.

The Albanian Kingdom was abolished in 462 and the Sasanids created a Persian province (Marzpanate) under the name of "Albania". It comprised two provinces of the Former Great Armenia: "Utiq" and "Artsakh" that were situated on the right bank of the river Mtkvari ("Kura"). The annexation of Utiq and Artsakh to Albania is sometimes dated to 387, when Armenia was divided into two parts between Byzantine and Iran. The "New point of view" suggests that though these provinces were called "Albania", this name did not acquire ethnonimic implication but only political one. Gradually, Armenian provinces, situated on the right bank of the river Mtkvari adopted this name without implying the Albanians living on the left bank and Armenians of these provinces considered that they had had that name from the beginning. Likewise, the so called "Albanian outlook" and "Albanian patriotism" were formed among the inhabitants of Armenian provinces dwelling on the right bank of the river Mtkvari; though they never lost the Armenian outlook on the world. These provinces, compared to the native Albanians living on the left bank of the river Mtkvari, have formed "New Albania" as for cultural and economic point of view they were at higher level of development. The language of the church and the country was Armenian. Mashots (Mesrop), granted Armenian alphabet (36 graphemes) to Armenian population of Albania and created new script (52 graphemes) for the native Albanians. Thus, when speaking about creating new alphabet for the coarse language of barbarian Albanians, he means the native Albanians; but when speaking about Bible translation by the Albanians, he means Armenian part of Albania. Native Albanians could not create their own literature and they soon mingled with other people. When the sources of middle ages narrate

about Albanian written literature we must identify it as not native Albanian one, but as the Armenian written literature created by the population of Utıq, Artsakh and Gardman.

The Armenian scholars who adopt this "New point of view" are challenged by scholars in Azerbaijan. In their view the territory of Albania, including the right bank of the river Mtkvari, has always remained unchanged throughout its existence. Utıq and Artsakh have only temporarily been seized by Armenia and in 387 it is returned to Albania. The whole territory of Albania including the disputable province of Karabakh in modern Azerbaijan is populated by a single people of ethnic lineage, changing only its language and religion throughout the centuries. Albanian script was created at the beginning of the 5th c. successively followed by translated and original literature. The Arab invaders and the Armenian Church ravaged the monuments of Albanian written language in the 8-10th cc. Before that, the Armenians had translated works on the history of Albania and ecclesiastical canons. That explains why they are preserved only in Armenian language. Being under the influence of the Armenian Church, consequently, the language and the literature of the monophysite Albanian Church, gradually becomes Armenian. Thus all the outstanding Albanian figures of the 10-13th cc. originating from the former Albania situated on the right bank of the river Mtkvari (for instance, Mkhitar Gosh, Kirakos of Ganzak) ought to be considered Albanian writers and public figures using Armenian language.

What have we known about the Albanian literature up to now?

Armenian sources are the only ones presenting substantial information about Albanian script and literature. The sources dealing with Mesrop-Mashtots' life must be considered first. According to Koriun, Moses Khorenatsi, Moses Kalankatuatsi, and others (not taking into consideration the differences), Mesrop-Mashtots at the beginning of the 5th c. "created alphabet for the Gargarians' pharyngal, disharmonious, barbaric and coarse language". The books of the Prophets, the books of Apostles and the Gospels were also translated by his assistance.

The most precise documentary evidence for the existence of Albanian script and written language is represented in the proceedings of the council in Dvin in 506, representing the whole of Transcaucasia. In his letter to the Christians living in Persia, the Catholicos of Armenia, Babgen, says that the letter was written "in consent with Georgians and Albanians, according to the letters of each country".

The Albanian historian Moses Kalankatuatsi's (Moses Daskhurantsi) work is available in a 10th c. Armenian version. The author wrote his work in the 7th c. and he names the nations that had their own script at that time and mentions Albanian language among them.

Further accounts about the existence of the Holy Scripture in Albanian language is represented by the 8th c. Armenian historian – Ghevond. The languages that had Gospels are named in his work and Albanian language occupies the 12th place among them.

This sums up the factual information about Albanian script and literature.

A search for the Albanian written language has been undertaken since the 1830s. Scholars have from time to time received news of finding Albanian manuscripts and epigraphical monuments. The news was invariably sensational, but has always proved to have been premature. In all the cases the texts were written in an unknown manner of either Armenian or Greek script; sometimes, indeed, it proved to be a cryptogram.

Georgian scholar Ilia Abuladze found the Albanian Alphabet in a manual of Armenian grammar, among the alphabets of Armenian, Greek, Jewish, Georgian, Syriac and Arabic languages, when there was almost no hope of finding it. In the world of scholarly literature it caused such a great effect that the date - 28th of September, 1937 was fixed exactly. The outstanding Armenian scholar Hr. Acharian wrote in the "Herald" of Armenian Academy of Sciences: "Young Georgian scholar Ilia Abuladze is worthy of unlimited honour and praise, who on the 28th of September, 1937 discovered Albanian alphabet among other Manuscripts of Echmiadzin". He also compared the post-discovery condition to a sudden exposure to the daylight of a man who had been in the darkness for ages.

I. Abuladze only made an announcement about the discovery and passed it on for further study to A. Shanidze. The principal pathos of this analyses was to prove that it actually was Albanian alphabet, that it was correct in whole and that the system of sounds must have belonged to the Uidian language, in the Lezgian group of Caucasian languages.

It seemed to be a signal to further discoveries. One more manuscript with Albanian script was found since then in California but it proved to be a copie of the 15th c. manuscript discovered by I. Abuladze.

The archaeological discoveries of 1948-1952, caused new impetus in the development of Albanian studies. Several lapidary inscriptions and graffiti were discovered on the territory of Azerbaijan. The unity of these discover-

ies is conventionally called the Corpus of Albanian inscriptions. The overall number of the graphemes is approximately 200 and was dated back to the 6-9th cc. by the archaeologists. The pillar with Albanian text, discovered in Dagestan is rightly considered by the specialists to be untrustworthy as it is not the exact copy of Armenian alphabet given in Armenian manuscripts.

The archaeological discoveries promised that Albanian texts would easily be deciphered as it was known what language to attribute it to and the alphabet with its corresponding meanings was at hand. Specialists from a number of countries participated in deciphering the inscriptions. But the promise was not fulfilled. Each specialist began everything from the beginning not taking into consideration specific results of his predecessors. Nowadays, it has become evident to everybody that despite some minor successes in deciphering Albanian script, all the attempts have ended in a deadlock.

Albanian alphabet given in the Armenian manuscript has been rewritten several times by a scribe who did not know the script he reproduced. He sometimes makes mistakes in shaping the letters. Albanian graphemes resemble Armenian ones that are familiar to him. As a result it makes it difficult to identify the graphemes of the alphabet and the graphemes of the corpus of the inscriptions. The writer sometimes makes mistakes in giving phonetic meaning of the graphemes (the same mistakes that we can easily check are made concerning Georgian and Greek alphabets); the phonematic meaning of Albanian alphabet, presented in the manuscript is given by means of Armenian phonetics that inevitably causes great differences, as 36 phonemes in Armenian language cannot reproduce 52 phonemes in Albanian alphabet. Most number of Albanian corpus of inscriptions are the graffiti, where the outline of the letters depends on the material, the skill of the author and his own handwriting. Only 32 graphemes out of probable 52 ones have been proved to be in the corpus of inscriptions. The lack of long and continuous text makes it impossible to scheme various data. We could not be entirely sure that Albanian writing must be deciphered by means of Urdian language as Gargarian language is mentioned in the sources. It is certain that the Urdian language that is today spoken only by some thousand people, is rather far from old Albanian language. All these difficulties became evident in the process of attempts to decipher Albanian writings. They proved to be futile. New blood transfusion for Albanian studies became necessary.

Precisely 60 years ago A. Shanidze wrote: "We should hope that by means of special researches and archaeological excavations in Azerbaijan (and first of all on the adjoining territory with Bardav) Albanian written texts will be found. Some clues to them have already been found. Besides, it is possible that sometime and somewhere in some library, among the palimpsests there will be found some fragments of manuscripts in Albanian language". The first hope was realized 10 years after those words had been written and 60 years later was realised another prediction.

What view shall we take of the newly discovered Albanian texts and what can we therefore state? We have to remember that these are texts which have not been yet rewritten and consequently have not been deciphered.

1. We are now certain that Albanian literature has existed and did not die in the bud.

2. The discovered text (or even texts) is written in the same high standard as similar texts in Armenian and Georgian. It is written in two columns in delicate uncial, bold and well-trained handwriting. It has initial letters with punctuation and abbreviation markings. There are some commentaries or notes about the paragraphs on the borders written in small letters. Headings are written in bold letters as compared to the text. According to the all aforementioned features, Albanian writing kept up with its contemporary Armenian and Georgian written culture.

3. The Albanian text must be an ecclesiastical work. Typologically, it does not differ from the similar Georgian and Armenian written monuments. According to common features, the palimpsests take after the Georgian-Jewish palimpsest of 6-7th cc., kept in the Bodleian library in Oxford. According to the sources, the Albanians had translated the books of Prophets, Apostles and the Four Gospels. As far as the text has not been deciphered yet, I consider that Albanian text may likely be the Acts of the Apostles.

4. To say that Albanian texts had not been searched for among the palimpsests would be untrue. But the main mistake was that they were mainly searched for among Armenian manuscripts. A. Shanidze also, wrote about it: "such fragments can likely be found in Armenian manuscripts. I have worked in this direction in Echmiadzin in 1924, but without any results". The thing is that the time of the development of Albanian Christian literature dates to the 5-7 th cc, and especially to the 6-7 th cc., when it keeps close connections to the Georgian Church. It is independent at this stage and is confined to reconciling the doctrines of Zeno's Henoticon between the

diophysites and the monophysites. Later on it opposes the Armenian Church, and allies itself with Chalcedonian and Georgian Churches. It is the only time of its free development. But from about 720 onwards it was strongly affected by the influence of the Monophysite Armenian Church. According to the sources, the Armenian Church burnt the Albanian literature considered to be diophysite. Consequently the Monophysite Albania changed to Armenian language and script. Thus, the diophysite world, and particularly Georgia, affords greater chances for the survival of the fragments of Albanian written language.

How did the palimpsests with this Albanian text come to Mount Sinai? It is evident that the manuscript was being kept untouched till the 10th c. Evidently, some people knew its importance throughout all this time and it still was in demand. The manuscript was very likely reused either on Mount Sinai or somewhere in the Palestinian region. It was normal for the 10th c. Sinai book makers to reuse the manuscript or to reuse the torn parts of old manuscripts for sewing new ones, as there was a great shortage of parchments. This fact is proved by the great amount of palimpsests in Sinai collections and by notes on the shortage of parchment in colophons.

The Albanian Church considered Elisha (Elisei), one of the 70 Apostles of Christ, who was ordained by James, brother of the Saviour, to be its illuminator. He came from Jerusalem and this explains the special attraction of the Albanian Church to the Holy Land and this would also cause the probability of their pilgrimage to that place. Moses Kalankatuatsi gives an account of Albanian churches and monasteries in Jerusalem, with their names and exact pointing to the places of location. Besides, he gives precise information about Albanian clergymen in the churches in the 10th c., about those churches where Christian Arabs held services and about those that are in the possession of Arabs, not implying whether these Arabs are Christians or not. Moses Kalankatuatsi gives the overall number of Armenian and Albanian churches in Jerusalem and however exaggerated the number (more than a hundred) it is still rather impressive. Evidently, Moses Kalankatuatsi (even may be Moses Daskhurantsi, 10th c.) means the monophysite Albanian Churches. But in 4-7 th cc. they ought to have been Chalcedonian ones.

As we can see there are two ways for Albanian manuscripts to come to Mount Sinai.

A). The Albanian manuscript came into Georgia in the hands of Chalcedonian Albanians after the Albanian Church became monophysite. Within a certain period of time there was no one left who could read it and in the

10th c. the manuscript was washed away. A new text was rewritten on the previous one and was donated to Mount Sinai.

B). After the Albanian Church became monophysite, the text that had been made in the Chalcedonian Albanian circle of Palestine, came to Mount Sinai either via St. Saba or a Georgian monastery in Jerusalem . Georgians (or even Albanians who had become Georgians and brought the manuscript as a relic to the Mount Sinai) could not understand the Albanian text. The shortage of parchment made him wash away the text and write a new Georgian text anew. Incidentally, G. Klimov has supposed the possibility of finding Albanian text outside the territory of the Caucasia. In 1984, in the "Junior Philologist Encyclopaedia" he wrote: "New discoveries can be expected not only in the Transcaucasia, but even in historical centres of foreign Christian East".

5. Two palimpsests with Albanian texts, enumerating 170 folios, with 12 fragments have survived. The lower text in many cases has been so much washed away that it is impossible to read it. It is still difficult to say how many pages will possibly be read by means of applying special equipment. I suspect that the entire number of the pages will not be less than 100. Luckily, there are pages that can easily be read even now. Thus, a continuous text exists and there is a possibility that we can decipher it, even though the Albanian alphabet found in 1937 cannot always provide evidence.

At this point I have got the entire microfilms of both manuscripts. I have reproduced 10 pages of the Albanian text and three frames (two pages of the open book from both manuscripts). On the bases of this material was composed the Albanian alphabet that stands closer to the graphemes of the inscriptions than to the alphabet from the Armenian manuscript. All the words, with abbreviation markings are written out from the text that we have at hand. We know in general the words and proper names that had such markings in old texts. All this makes it possible to read them, to state phonetical meanings of the graphemes and the case makings of the names, etc. Some words and even bigger phrases are often repeated in the text. According to the data of the Uidian language, the meaning of some words have been read and stated; there are separated infinitive endings of the verbs.

Before the Albanian text is fully copied it is difficult to determine the exact number of the graphemes used in it. We shall probably make mistakes in reading the lower text of the palimpsest, since some of the graphemes may have lost distinctive details, or they have been covered by the upper text and are therefore illegible. Some separate graphemes may be confused

with technical signs, etc. But it is evident that even the preliminary reckoning of the number of graphemes given in the Albanian text is very close to the number of the graphemes discovered by I. Abuladze. At present, I can only say that this number may fluctuate between 50 and 56.

The shape of the letters of the Albanian text found on Mount Sinai is graphically rather closer to the graphemes of the inscription corpus, than to the alphabet of the Armenian manuscript. This is natural, as the Armenian manuscript is rather a late one and the Armenian scribes sometimes distort the Albanian alphabet or just write it in a similar way to the Armenian alphabet. The graphemes of the Sinai text and the corpus of inscriptions differ in just the way that neatly written manuscripts differ from graffitis. Typologically, the graphemes of Sinai manuscripts are very close to the Georgian and Armenian languages. But the frequency of semblance with Georgian is a bit more than with the alphabet of an Armenian letters. 20 graphemes of Georgian alphabet coincide with Albanian ones without any difference though, evidently they differ in pronunciation.

It is interesting that in the layer of both manuscripts Armenian text can also be read. Thus 13 and 55 manuscripts of new Georgian collection from St. Catherine's library, actually embrace entire ancient Christian Caucasia. Despite other discoveries, this single fact would bear greatest historical and symbolic importance to display the unity of Christian Caucasia.

It seems that the Armenian text in N/Sin-55 is mainly written in one column, in bold capital (Erkatagir) letters, horizontally along Georgian text. Conventionally we shall call it "Arm.1", though there are some pages with Armenian text written in small, thin letters, in one column, in Erkatagir writing, and like Albanian it reads perpendicularly to Georgian text (conventionally called "Arm.2"). In N/Sin-13 the text is written in the second type manner. This indicates that the Georgian scribe uses different Armenian manuscripts to create two Georgian manuscripts. At present I can only state that Armenian text in both Manuscripts can be traced with the naked eye, only on 20 pages.

The "Arm.1" paleographically is evidently very old. It may be placed between 5-7th c. According to our present knowledge of Armenian paleography the "Arm.2" should be considered to be written in later period but its 'terminus ante quem' is 9th c. as far as the Georgian text is written on it at the beginning of the 10th c. Besides, the "Arm.2" also bears some evidences indicating that it had been written in the earlier times than the 9th c. These features are as follows: there is no evidence of titlos, that means that they

were used infrequently; no separation marks can be traced; letters are written strictly between two lines and only P ("Pure") and K ("Ke") letters stretch beyond the line; There are no initial letters either, even though, there should be some, still they were not expected to be found at present places; partially rounded letters have the shape of crescent, etc.

The question of correlation of the Armenian text with the Albanian is likely to arise immediately. Do we have three texts successively written on one another or is there no connection between Armenian and Albanian? At present I consider it difficult to give a decisive answer to this question. The whole text should be studied by ultra-violet filming and computer programmes. At this stage, it seems to me that Armenian and Albanian are presented by different manuscripts in the 10th c. Georgian manuscripts. Though one open folio enables us to think that the "Arm.2" could be written under Albanian or on top of it.

At this stage, I think, the most correct conclusion is that the "Arm.1" should be regarded to be written between the 5th and the middle of the 6th cc., that is the times before the II Dvin Council, in the epoch of accord of Georgian, Armenian and Albanian Churches. The "Arm.2" must be written at the end of the 7th and the beginning of the 8th cc. in the times of unity of Caucasian Churches on the Monothelite bases.

We are facing the possibility of making a new step in Caucasian studies. A new unknown christian world is revealing itself to us. Today, we can say that we shall soon have in hand the precise alphabet of one of the original written languages in the world; we shall have a chance of reading a literary monument or monuments of the language of a nation that has long ago been lost. This discovery will not only be valuable to any scholars of Caucasian languages but also for general linguistics. It will enable the specialists to study the literary languages dating back not later than the 8th c. And finally, this will enable us to be more unbiased when reading many more documentary sources on the history of Albania and to reshape ethnic origin and the history of the Albanian nation.

Before concluding this paper I should like to acknowledge here my debt and my sincere thanks to His Eminence Archbishop of Sinai Damianos, Librarian of the St. Catherine monastery, Father Dimitrios and all the monastery bretheren for their never-failing support and hospitality.

Заза Алексидзе

**ПАМЯТНИК АЛБАНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ НА
СИНАЙСКОЙ ГОРЕ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ
КАВКАЗОВЕДЕНИЯ**

Институт рукописей Академии Наук Грузии организовал уже три экспедиции (1990, 1994, ноябрь-декабрь 1996 г.) для изучения случайно обнаруженных в 1975 году рукописей в монастыре св. Екатерины на Синае. Во время первой экспедиции были описаны 133 рукописи. 15 из них, написанные на пергаменте, в результате перенесенного пожара оказались окаменевшими, и тогда нам удалось лишь пронумеровать их. Вместе с тем только перед самым отъездом нам были показаны в большом количестве фрагменты, однако из-за отсутствия времени даже просмотреть их не представилось возможным. Уже тогда нам стало ясно, что для подготовки каталога коллекции к публикации необходимы будут еще несколько экспедиций.

Вторая и третья экспедиции были организованы уже в расширенном составе: наряду с научными сотрудниками в них приняли участие и реставраторы. На этот раз экспедиция описала уже более 140 рукописей, классифицировала и подготовила микрофильмы 1600 фрагментов. Особенно эффективной была работа реставраторов, которым совершенно без потерь удалось раскрыть 15 окаменевших рукописей и провести первичную профилактическую обработку еще 77.

Какова общая оценка результатов экспедиций в монастырь Святой Екатерины на Синайской горе?

1. На сегодняшний день в Синайской коллекции мы имеем в общей сложности уже более 230 рукописей и 1600 фрагментов, что в значительной степени обогащает наши знания о жизни и творческой деятельности грузинской монастырской общины на Синае. Подавляющее большинство синайских рукописей старой и новой коллекций датируется X веком. При сравнении общего количества созданных и хранящихся здесь грузинских рукописей с рукописями, выполненными на других языках (греческом, арабском, сирийском и др.) становится

ясно, что вторая половина X века на Синайской горе преимущественно грузинская, и только с XI века активизируется здесь деятельность греков и арабов. Об этом свидетельствуют также памятные записи на полях рукописей новой коллекции, содержащие интересные сведения о возведении грузинскими монахами различных сооружений на Синайской горе. Это одно из важнейших заключений, сделанных в результате работы экспедиций.

2. В грузинских материалах Синая, в особенности в новой коллекции, отражен так называемый иерусалимский этап церковного богослужения. Это литургические книги (гимнография, лекционари, календари) до X в. включительно, утраченные другими письменностями вследствие введения с десятого века нового порядка литургии, называемого константинопольским или византийским. Вплоть до последнего времени предпринимались попытки восстановить этот этап, преимущественно на основе армянской письменности, которая размежевалась с халкедонитской уже в VI в., и поэтому реформы православной церкви не должны были коснуться ее. Синайские открытия, уже старые, а тем более новые, совершенно изменили расстановку акцентов и перенесли внимание научной общественности на грузинскую письменность, наряду с армянской, как на отражение древнейшей ступени указанного типа богослужения.

3. Новая Синайская коллекция выявила теснейшие контакты грузинской братии Синайской горы с другими очагами грузинской культуры. Особо следует подчеркнуть наличие прямых контактов с Ивиронским монастырем на Афонской горе. Об этом свидетельствуют сочинения, оказавшиеся на Синае вскоре после того, как они вышли из-под пера афонских отцов.

4. Новая коллекция сохранила до наших времен сборники, которые в таком виде существуют только на грузинском языке, и выявила новые, неизвестные доселе имена, среди которых можно назвать синайского святого отца Самюэля Картвели (Грузина).

5. В новой коллекции обнаружены две самые древние из всех существующих на сегодняшний день редакции первого грузинского исторического памятника „Мокцеваи Картлисан“ („Обращение Грузии“) и архетипы „Жития 13 сирийских отцов“. К счастью, у нас на руках имеются фотокопии этих рукописей, и в настоящее время

ведется активная работа по их разностороннему изучению и подготовке к публикации.

6. Совершенно уникальными оказались содержащиеся в Sin-50 новой коллекции сведения, касающиеся одного из самых интересных и скудных аутентичными источниками периода истории Грузии — VI-VIII вв. Это описание грузинских монастырских библиотек и казнохранилищ, эпитафии на могилах грузинских царей, эрисмтаваров и членов их семей с точными хронологическими и генеалогическими данными и, что особенно интересно, сведения о роде Багратиони и Руставели, их происхождении и генеалогии, датируемые несколькими веками ранее, нежели было известно до сих пор.

7. Особенно большой международный интерес могут вызвать обнаруженные в новой коллекции палимпсесты. Нижний текст рукописей X века является грузинским (встречаются и случаи трехслойного текста), греческим, сирийским, коптским и, в редких случаях, армянским. К сожалению, экспедиция не располагала временем и техническими средствами для изучения палимпсестов. Возможно, они предвещают открытия гораздо более крупного масштаба, нежели мы можем предполагать сегодня. Подтверждением этому служат две рукописи (N/Sin-13 и 55), нижний текст которых выполнен классическим унциальным письмом, но непонятно, на каком языке и какими письменами. Графемы похожи и на грузинский, и на армянский алфавит, но не являются ни одним из них. А таковым может быть только утраченное на сегодняшний день письмо кавказской Албании. Подробная информация относительно названных рукописей ровно год назад была представлена мною Президиуму Академии Наук Грузии в отчете о работе второй экспедиции на Синае.

Одна из рукописей (N/Sin-55), нижний текст которой виден лучше, была сильно повреждена во время пожара и окаменела. Только к концу работы второй экспедиции реставраторам удалось раскрыть рукопись и провести ее профилактическую обработку. Поэтому тогда у меня не было возможности серьезно изучить рукопись. Отправляясь на Синайскую гору в третий раз, я взял уже с собой необходимый для сравнения материал. С первого же взгляда на нижний текст

палимпсеста и сравнения его с привезенным материалом мне стало ясно, что речь, без всякого сомнения, должна идти о важнейшем событии в кавказоведении.

Сегодняшнее мое информационное выступление посвящено именно этим рукописям. Сейчас уже с полной уверенностью можно сказать, что нижний слой обнаруженных в монастыре св. Екатерины на Синайской горе двух рукописей, дошедших до нас в виде палимпсеста, является памятником или даже, возможно, памятниками древнеалбанской письменности.

Проблематика, связанная с античной и раннесредневековой Албанией, охватывает следующий круг вопросов:

Когда на этой территории было сформировано государство и какую территорию оно охватывало? Каков был процесс этнической и культурной консолидации, происходивший в нем? Создало ли население Албании собственное письмо и письменность, и если да, то на каком языке и как эта письменность развивалась, сколько времени существовала?

В связи с названными проблемами в кавказоведении сформировались две радикально отличающиеся позиции.

Согласно мнению армянских ученых, иногда оно именуется "Новой точкой зрения", Албанское царство было образовано в начале III века до н.э. Границы его на юг распространялись только до реки Куры. Согласно Страбону, население Албании состояло из 26 племен. До III века н.э. не была осуществлена этническая консолидация Албанского царства и каждое племя разговаривало на своем языке. В 462 году Албанское царство было упразднено и на его месте создано сасанидское марзпанство под названием *Албания*. В него вошли две провинции бывшей Великой Армении *Утик'* и *Арцах* на правом берегу Куры. Присоединение *Утик'а* и *Арцаха* к Албании датируется также 387 годом, когда Армения была поделена между Византией и Ираном. Указанные провинции с этого времени приняли наименование *Албания*, которое никогда не получало значение этнонима и всегда имело только политическую нагрузку.

Постепенно армянские провинции на правом берегу Куры настолько усвоили это наименование, что в нем сами они уже не подразумевали правобережную Албанию. Так же постепенно у них (армянских провинция правобережья Куры) сформировалось *албанское*

мировоззрение и албанский патриотизм, хотя армянское самосознание никогда не утрачивалось. Поскольку с культурно-экономической точки зрения эти провинции стояли выше живущих на правом берегу Куры коренных албанцев, они создали т.н. *Новую Албанию*, не смешавшись при этом ни с албанцами, ни с персами. Языком церкви и государства Албании был армянский. Армянскому населению Албании Маштоц (Месроп) передал для пользования созданный им армянский алфавит, а для коренного населения создал новый алфавит из 52 графем. Таким образом, когда его биограф Корюн говорит о создании Маштоцем алфавита для грубого языка варварских албан, он имеет в виду коренных албан, а когда сообщает о переводе албанами библейских книг, подразумевает армянскую часть Албании. Коренные албаны не смогли создать собственную письменность и вскоре растворились среди других народов. Таким образом, когда средневековые источники говорят об албанской письменности, мы должны понимать, что речь идет не об албанской, а об армянской письменности, созданной армянским населением Утик'а, Арцах и Гардмана.

Стоящие на более умеренной позиции армянские ученые допускают существование албанской письменности на протяжении очень короткого периода (примерно V-VII вв.). Албанская письменность не сохранилась, поскольку не был сформирован единый албанский этнос, что в свою очередь затормозило развитие албанской письменности и создание единого албанского литературного языка.

Для того чтобы представить позицию азербайджанских ученых, надо полярно изменить точку зрения армянских ученых:

Территория Албании в сущности не изменялась на всем протяжении ее существования, включая правое побережье Куры (или же – Утик' и Арцах только на короткое время были захвачены Арменией и в 387 году возвращаются к Албании).

Вся территория Албании, включая спорную провинцию современного Азербайджана – Карабах, заселена населением антропологически одного происхождения, которое на протяжении веков изменило только язык и вероисповедание.

В начале V века была создана албанская письменность и вслед за ней – богатая оригинальная и переводная литература почти всех жанров.

На протяжении VII-X веков арабские завоеватели и армянская церковь уничтожали памятники албанской письменности. Прежде чем уничтожить, армяне переводили с албанского на армянский язык сочинения по истории Албании и церковные законы, поэтому они дошли до нас только на армянском языке.

Постепенно армянский становится языком албанской церкви, находившейся под влиянием армянской, и албанского государства и, как следствие этого, языком албанской письменности.

Все выдающиеся деятели X-XIII вв., которые по происхождению были уроженцами правого берега Куры Албании (Мхитар Гош, Киракос Гандзакский и другие), должны быть признаны армяноязычными албанскими писателями и общественными деятелями.

Что было известно до сегодняшнего дня об албанской письменности?

Сведения об албанском письме и письменности дошли до нас только в армянских источниках. В этом отношении в первую очередь следует назвать цикл источников, содержащих сведения о деятельности Месропа-Маштоца. По сведениям Корюна, Моисея Хоренского, Моисея Каланкатуйского и других, в начале V века Месроп Маштоц "создал алфавит для гортанного, неблагозвучного, варварского и грубого языка гаргаров". С его же помощью на албанский язык были переведены Книги Пророков, Апостол и Евангелие. Самые точные документальные сведения о существовании албанского письма и письменности имеются в материалах Двинского 506 года объединенного собора церквей Закавказских стран. В письме армянского патриарха Бабгена к живущим в Иране христианам по поводу вероисповедных вопросов говорится: "У нас такая вера, о чем мы писали вам раньше, в согласии с грузинами и албанами, каждый на своем языке" (буков. письменностью каждой страны).

Албанский историк VII века Моисей Каланкатуйский, сочинение которого сохранилось на армянском языке в редакции X века, перечисляет народы, которые в его время имели письменность, и в их числе называет также албанов.

Далее сведения о существовании священных писаний на албанском языке имеются у армянского историка VIII века Гевонда. Он перечисляет те языки, на которых существует текст Евангелия, и среди них на двенадцатом месте назван албанский.

Вот и все прямые письменные свидетельства о существовании албанского письма и письменности. На косвенных свидетельствах останавливаться не буду, но обойти их стороной, разумеется, нельзя.

С 30-х годов XIX в. ведутся поиски исчезнувшей албанской письменности. На протяжении этого времени прозвучало немало сенсационных сообщений об обнаружении албанских рукописных текстов или эпиграфических памятников, и каждый раз сенсация была преждевременной. Во всех случаях текст оказывался выполненным тогда еще не известным видом армянского или греческого письма или же представлял собой криптограмму. Когда уже надежда была потеряна, среди рукописей Эчмиадзина (ныне находится в Матенадаране) Илья Абуладзе обнаружил учебник армянского языка, в котором наряду с армянским, греческим, еврейским, грузинским, сирийским и арабским алфавитами был приведен албанский алфавит. Эффект был настолько большой, что в научной литературе была зафиксирована точная дата открытия — 28 сентября 1937 года, а выдающийся армянский ученый Гр.Ачарян в „Известиях“ Армянского филиала Академии Наук СССР напечатал такие слова: „Молодой грузинский ученый Илья Абуладзе, обнаруживший 28 сентября 1937 года среди эчмиадзинских рукописей албанский алфавит, стал достоин вечной славы и почтения“. Тот же Гр.Ачарян сравнил состояние тех ученых, которые все еще сомневались в подлинности обнаруженного алфавита, с состоянием человека, внезапно вышедшего на свет после длительного пребывания в темноте. И.Абуладзе не исследовал обнаруженный им алфавит. Он только опубликовал сообщение об открытии албанского алфавита и передал его для изучения А.Шанидзе. Главный пафос первой по вопросу публикации А.Шанидзе заключался в подтверждении того, что алфавит действительно албанский, в основном он должен быть верным, а отраженная в нем звуковая система должна соответствовать звуковой системе удинского языка-представителя лезгинской группы дагестанских языков.

Открытие 1937 года стало как бы сигналом для последующих находок. В Калифорнии была обнаружена еще одна рукопись содержащая албанский алфавит, однако она оказалась копией обнаруженной И.Абуладзе рукописи XV века. Вскоре к лингвистическому

анализу представленного в рукописях алфавита подключились известные ученые зарубежных стран.

Новый импульс развитию албанографии был дан в 1948–1952 годах, когда на территории Азербайджана во время археологических раскопок были найдены несколько лапидарных надписей и граффити, которые сегодня условно объединяются в корпус албанских надписей. Они суть следующие: надпись на постаменте креста, найденного в Мингечауре, граффити на двух подсвечниках и граффити на черепицах. Сохранилась также срисованная в конце XIX века с Дербентской стены небольшая надпись. Ученые справедливо относятся с недоверием к обнаруженной в Дагестане стелле с албанским алфавитом, поскольку она является точной копией зафиксированного в армянской рукописи алфавита. Археологически весь корпус датируется VI–IX веками.

Археологические находки, естественно, породили иллюзию того, что албанский текст может быть легко расшифрован, поскольку известен язык, на основе которого должны вестись поиски, и алфавит, имеющий звуковое обозначение графем, который должен был послужить ключом при дешифровке.

К дешифровке албанских надписей подключились специалисты многих стран мира. К сожалению, сегодня уже всем ясно, что, несмотря на незначительные успехи, попытки расшифровать албанские надписи зашли в тупик. Ни один из последующих исследователей не признавал конкретные результаты своих предшественников, и все начинали все сначала.

Что явилось причиной тупика?

1. В армянской рукописи албанский алфавит несколько раз переписан писцами, не знающими письмен, с которыми они имели дело, поэтому допущены ошибки в начертаниях, а в некоторых случаях албанские графемы уподоблены армянским. Такое положение во многих случаях затрудняет идентификацию графем алфавита и корпуса надписей; фонетическое значение графем в алфавите иногда указывается переписчиком ошибочно (аналогичные ошибки допущены и в отношении грузинского, что легко можно проконтролировать); для передачи фонематического значения албанского алфавита в рукописи использованы армянские графемы, что, разумеется, дает большие расхождения, поскольку 36 графем (фонем) армянского языка не могут

передать 52 графемы (фонемы) албанского; большая часть корпуса албанских надписей представляет собой граффити, в которых очертания букв во многом зависят от материала, на котором выполнена надпись, каллиграфии и культурного уровня писца; из 52 предполагаемых албанских графем в корпусе надписей подтверждены всего 32 графемы; отсутствует связный текст достаточно большого объема, который позволил бы комбинировать различные данные; нельзя быть вполне уверенным в том, что албанские надписи могут быть расшифрованы посредством удинского языка, поскольку в источниках речь идет не об удинском, а о гаргарском языке; нет никакого сомнения в том, что и сам удинский язык, на котором сегодня говорит всего несколько тысяч человек, очень удален от древнеалбанского. Кроме того, есть разница у современных авторов в оценке фонематической системы удинского языка при записи удинских текстов. Для некоторых специалистов ряд звуков в удинском не имеют фонематического значения и, возможно, являются комбинаторными или факультативными вариантами других фонем. Вместе с тем мы пока еще не знаем, какими принципами руководствовался создатель албанских письмен при выделении фонем для албанского алфавита и в каком соответствии эти принципы окажутся с подходом современных лингвистов. Все эти трудности выявились в ходе безрезультатных попыток расшифровать албанские надписи. Албановедение нуждалось в притоке свежей струи.

Ровно шестьдесят лет назад А.Шанидзе писал: „Я убежден, что не все письменные памятники албанского языка погибли. Очень возможно, что в палимпсестах где-нибудь всплывут фрагменты албанских рукописей. Во всяком случае специальные обследования развалин культовых сооружений древнего Азербайджана и их раскопки должны обнаружить эпиграфические тексты, ключ для чтения которых уже найден“. Через десять лет после того, как эти слова были сказаны, сбылась первая надежда, а через 60 лет – вторая.

Какие перспективы раскрывают перед нами найденные албанские тексты и какие выводы можно сделать уже сегодня, когда переписана лишь минимальная их часть и, разумеется, они пока еще не расшифрованы?

1. Сегодня уже не может быть никакого сомнения в том, что албанское письмо существовало и что оно не погибло еще в зародыше: существовала довольно развитая литература на албанском языке, выполненная оригинальным албанским письмом.

2. Обнаруженный текст (возможно, тексты) с формальной точки зрения выполнен на таком же высоком уровне, что и современные с ним тексты на армянском и грузинском языках. Албанский текст написан красивым унциальным письмом, уверенной и опытной рукой, в два столбца, украшен заглавными буквами, имеет разделительные знаки и знаки титла. На полях мелкими унциальными буквами приписаны толкования текста или же указания на параграфы. Заглавия выделены более крупными буквами, нежели шрифт самого текста. По всем перечисленным признакам албанское письмо ни в чем не уступает армянскому и грузинскому письму того же периода и вида.

3. Албанский текст должен быть памятником церковной письменности. Типологически он не отличается от такого рода памятников армянской и грузинской литературы. По общему внешнему виду эти палимпсесты очень похожи на датируемый VI-VIII вв. грузино-еврейский палимпсест, который хранится в Оксфорде, в Бодлеанской библиотеке. Согласно источникам, албанами были переведены Книги Пророков, Апостол и Евангелие. На наш взгляд, прежде чем текст расшифрован, с определенной вероятностью албанский текст можно отнести к „Апостолу“.

4. Нельзя сказать, что поиски албанских текстов не велись среди палимпсестов, но ошибка ученых заключалась в том, что они искали их в первую очередь среди армянских рукописей. А.Шанидзе даже писал об этом: „Такие отрывки скорее всего можно встретить в армянских рукописях. В этом направлении я работал в 1924 году в Эчмиадзине, но безрезультатно“. Такая „стратегическая“ ошибка была более чем вероятна для того периода изученности истории христианства на Кавказе, когда монофизитство считалось единственным вероисповеданием всех церквей Закавказских стран до начала VII столетия нашей эры. Но сейчас нам уже хорошо известно, что это было далеко не так. Это косвенно доказывается и обнаружением албанского текста в грузинской рукописи, в грузинской среде.

Дело в том, что период интенсивного и свободного развития албанской христианской письменности приходит на V-VIII вв, а еще точнее, VI-VII века. На протяжении этого периода албанская церковь независима и стоит вначале на позиции Генутикона Зенона, примиряющей диофизитов и монофизитов, затем на халкедонитской позиции и вместе с грузинской церковью противостоит армянской, поддерживаемой Персидской империей. Начиная с 20-х годов VIII века она попадает под сильнейшее влияние армянской монофизитской церкви. По сведениям источников, армянская церковь сжигала литературу, которую она считала диофизитской. Монофизитская Албания постепенно переходит на армянский язык и письмо и таким образом шаг за шагом теряет свой национальный облик, язык и письменность. Поэтому больше шансов сохраниться албанское письмо и письменность, в том или ином виде, имели в диофизитской среде, в частности, в Грузии или же в зарубежных очагах грузинской культуры. Как видим, именно так и произошло.

Естественно возникает вопрос, каким образом оказался на Синае палимпсест с албанским текстом? Ведь ясно, что до X века рукопись оставалась нетронутой и ее сохраняли. Как видно, на протяжении этого времени еще было известно, что это за рукопись, и кому-то она все еще была нужна. Велика вероятность того, что вторично рукопись была использована именно на Синайской горе или где-то там же, в Палестине. Повторное использование рукописи, сшивание новых рукописей из обрезков старых было характерно именно для Синая X века, который испытывал сильную нужду в пергаменте. Это подтверждается большим количеством палимпсестов в коллекции Синайской горы и прямыми указаниями в памятных записях на отсутствие пергамента.

Своим просветителем албанская церковь считала прибывшего из Иерусалима святого Элисея, одного из 70 апостолов Христа, рукоположенного братом Спасителя Яковом. Поэтому для албанцев Святая Земля обладала особой притягательной силой, и пилигриммы направлялись туда под любым предлогом. Моисей Каланкатуийский детально перечисляет албанские церкви и монастыри в Иерусалиме с указанием их наименований и местоположения. Вместе с тем он точно указывает, в какой церкви к X веку еще служит албанский священно-

служитель, в какой араб-христианин, какая церковь вообще находится в руках арабов, не уточняя, христиане эти арабы или нет. Моисей Каланкатуйский называет даже общее число албанских и армянских монастырей в Иерусалиме, и число это более 100 довольно внушительно, каким бы преувеличенным оно нам не казалось. Ясно, что Моисей Каланкатуйский (к X веку, наверно, Моисей Дасхуранский) имеет в виду монофизитские албанские монастыри, но ведь в VI-VII вв., более чем вероятно, большинство из них были бы халкедонитскими.

Мне кажется, албанские рукописи могли попасть на Синайскую гору двумя путями:

1. После перехода албанской церкви в монофизитство албанин-халкедонит вместе с рукописью попал в Грузию. С течением времени рукопись утратила читателя. В X веке ее соскоблили, написали новый текст и пожертвовали Синайской горе (вероятность такой возможности невысока).

2. Созданный в халкедонитских албанских кругах Палестины текст после перехода албанской церкви в монофизитское вероисповедание попадает в палестинский грузинский монастырь Иерусалима или в монастырь Святого Саввы и отсюда на Синайскую гору. Грузинскому читателю (а возможно, и огрузинившемуся албанину, который как реликвию привез рукопись на Синайскую гору) уже непонятен албанский текст. Потребность в пергаменте вынуждает его смыть старый албанский текст и написать заново грузинский, в котором нуждалась синайская обитель. Кстати, возможность обнаружения албанских текстов за пределами Кавказа была допущена уже Г.Климовым. В изданной в 1984 году „Энциклопедии юного филолога“ он пишет: „Новых находок можно ожидать не только на Кавказе, но и в исторических центрах зарубежного христианского Востока“.

До нас дошли два палимпсеста с албанскими текстом, число сохранившихся листов которых до 170 (с 12 фрагментами). На многих листах нижний текст смыт настолько, что совершенно не поддается прочтению. Сейчас пока еще трудно сказать, сколько страниц позволит прочесть специальная аппаратура, но число их должно быть не менее 100. К счастью, есть страницы, прочесть которые не составляет труда

уже сейчас. Таким образом, в нашем распоряжении связный текст, дающий большие возможности для его дешифровки, несмотря на то, что найденный в 1937 году алфавит не всегда может служить ключом для такой цели.

На сегодняшний день на руках у меня имеется полный микрофильм обеих рукописей, срисованный мною албанский текст объемом до 10 страниц и снятые ультрафиолетовыми лучами три кадра (по две страницы раскрытой книги из каждой рукописи). На основе этого, пока скудного, материала составлен алфавит албанского письма, который в схожих местах более близок графемам корпуса албанских надписей, нежели алфавиту армянской рукописи. Выписаны все сокращенные слова под знаком титла, разумеется, из срисованного мною объема текста. К счастью, нам хорошо известен список собственных имен, которые писались сокращенно в древних текстах, вследствие чего во много раз возрастает вероятность их прочтения, установления фонематического значения графем, выделения падежных окончаний и т.д. В тексте часто повторяются слова и даже отдельные фразы довольно большого размера, что позволяет расчленивать слитно написанный текст. С помощью данных удинского языка прочтены и определены значения нескольких слов, выделены масдарные окончания глагола и т.д.

До тех пор пока албанский текст не переписан полностью, трудно на его основе точно определить количество графем албанского алфавита. Есть определенная вероятность допущения ошибок при прочтении нижнего текста палимпсеста (в процессе смывания текста могли быть утрачены различительные детали некоторых графем или же они могут быть покрыты верхним текстом и не поддаваться прочтению), вероятность смешения отдельных графем с каким-нибудь техническим знаком и т.д. Разумеется, в общем число графем албанского текста, уже по предварительным подсчетам, не далеко от количества графем найденного И.Абуладзе алфавита. Но все же пока я с уверенностью могу сказать только, что количество это колеблется между 50 и 56.

Выше уже было сказано, что с графической точки зрения очертания букв обнаруженного на Синае албанского текста ближе графемам корпуса албанских надписей, нежели алфавиту армянской

рукописи, и это естественно: армянская рукопись более позднего происхождения и албанский алфавит в ней порою искажен переписчиком-армянином до неузнаваемости или же уподоблен армянскому. Различие между графемами синайской рукописи и корпуса надписей такое же, каким и должно быть различие между красиво выполненной рукописью и граффити. Типологически графемы Синайской рукописи сближаются как с грузинскими, так и с армянскими. Но в отличие от албанского алфавита армянской рукописи здесь чаще отмечается близость с грузинским. 20 графем грузинского алфавита почти полностью совпадают с албанскими, хотя фонемное значение их отличается.

Однако значение двух названных рукописей Синайской горы не исчерпывается этим открытием имеющим само по себе большую ценность. Интересно, что в нижнем слое обеих рукописей просматривается также и армянский текст. Таким образом, рукописи новой грузинской коллекции монастыря Св. Екатерины охватывает весь древнейший христианский Кавказ. Даже если бы не было обнаружено ничего более, уже сам этот факт имеет большое историческое и символическое значение для иллюстрации единства христианского Кавказа.

В N/Sin-55 армянский текст в основном написан в одну колонку, крупным эркатагиром, горизонтально вдоль грузинского (назовем условно этот текст "Агм. 1"). Хотя вперемешку в нем имеются страницы, в которых армянский текст выполнен меньшим по размеру эркатагиром, написанным тонкими линиями, в один столбик, но как и албанский, перпендикулярно грузинскому. В N/Sin-13 встречается только текст, написанный этим типом, условно назовем его "Агм. 2". Мне кажется, все это указывает на то обстоятельство, что переписчик-грузин использовал две разные армянские рукописи для создания одной грузинской. Пока я могу сказать, что невооруженным глазом армянский текст можно разобрать только на 20 страницах.

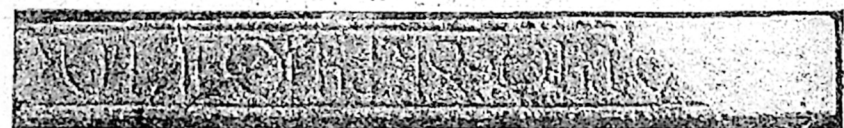
Очевидно, сразу же встанет вопрос, в каком отношении находиться армянский и албанские тексты? Или имеем ли мы три текста, написанные один поверх другого, или армянский и албанский текст не связаны друг с другом? Дать окончательный ответ на этот вопрос пока еще было бы рано. Необходимо тщательное изучение всего текста ультрафиолетовыми снимками и компьютерными программами. Пока что мне кажется, что армянский и албанский представлены в груз-

инский рукописях X века разными рукописями, хотя, впрочем, один развернутый лист дает основание предполагать, что возможно был "Агт. 2" под (или над?) албанским текстом.

На данном этапе самым смелым выводом была бы следующая датировка нижних текстов N/Sin-13 и N/Sin-55 "Агт. 1" создан в период между V и VI веками, до II Двинского местного собора, в период согласия грузинской, армянской и албанской церквей, а "Агт. 2"- между VII и началом VIII века, в период единства кавказских церквей на монотелитской основе.

Мы стоим на пороге становления нового этапа в кавказоведении. Сегодня уже можно с уверенностью сказать, что очень скоро в руках у нас будет точный алфавит одного из оригинальных письмен в мире, мы будем владеть памятником или даже памятниками утерянной литературы исчезнувшего народа. Не меньшее значение будет иметь это открытие для изучения кавказских языков и общей лингвистики, поскольку впервые мы сможем оперировать одним из кавказских языков, зафиксированным литературно не позднее VIII века. И наконец, все это позволит более объективно и с большей документальной достоверностью прочесть существующие источники по истории Кавказской Албании, восстановить этнический облик албанского народа и его историю.

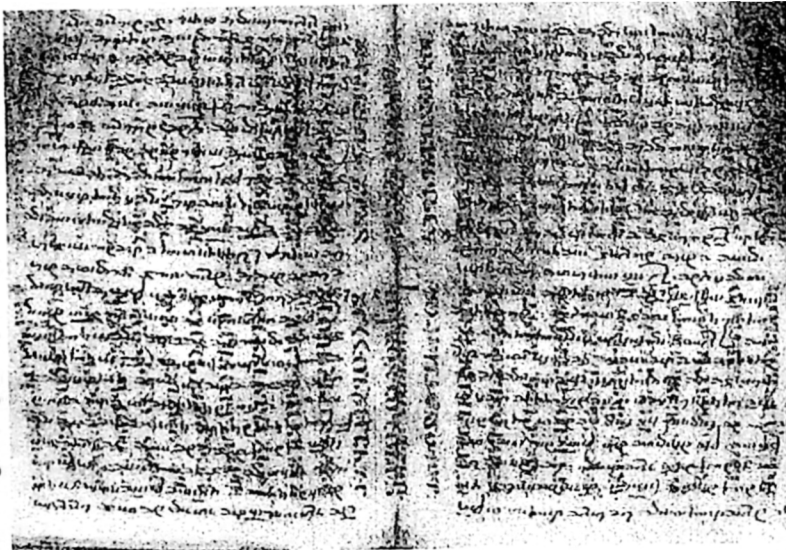
ტაბულები

ტაბ.3

ქართულ-ალბანური პალიმფსესტი

ტაბ.7

ქართულ-ებრაული პალიმფსესტი

დაქარაგმებული სიტყვების ნიმუშები

ხლ ქი ქიღ ყს ხვ ქჷყ სჷ

ტაბ. 8

ნაცვალსახელებისა და მორფემების ნიმუშები

ჟოქ -“zu”

ოქყ -“un”

ხიღ -“sa”

ქიოქყ -“esun”

ტაბ. 9

ალბანური ანბანის პირველი 11 გრაფემა

№7117	ნარწერები	Sin
ჟ	ჟ	ჟ
ხ	ხ ხ	ხ
ღ	ღ	ღ
ყ	-	-
ქ	ქ	ქ
შ	შ	შ
ჩ	ჩ	ჩ
ც	ც	ც
ძ	-	-
წ	წ	წ
ჭ	-	-

ა
ბ
გ
დ
ე
ვ
ზ
თ
ი
კ
ლ
მ
ნ
ო
პ
ჟ
რ
ს
ტ
ყ
ფ
ქ
ც
ძ

ა
ბ
გ
დ
ე
ვ
ზ
თ
ი
კ
ლ
მ
ნ
ო
პ
ჟ
რ
ს
ტ
ყ
ფ

ალბანური ანბანი
N/Sin 13,55

ა
ბ
გ
დ
ე
ვ
ზ
თ
ი
კ
ლ
მ
ნ
ო
პ
რ
ს
ტ
ც
ძ

სომხური ანბანი

ա
բ
գ
դ
ե
զ
է
ը
թ
ր
ս
տ
ւ
փ
ք
լ
ծ
ղ
ժ

ტაბ. 12

Fragment of an ancient manuscript page, showing several lines of text in a cursive script. The text is heavily obscured by dark ink or damage, making it largely illegible. Some faint characters and word structures are visible, particularly in the lower portion of the fragment.

Fragment of an ancient manuscript page, showing several lines of text in a cursive script. The text is heavily obscured by dark ink or damage, making it largely illegible. Some faint characters and word structures are visible, particularly in the lower portion of the fragment.

ნმ. ეკატერინეს მონასტერი სინას მთაზე

ხელნაწერთა ინსტიტუტის პირველი ექსპედიცია (1990 წ.)
სინას მთაზე

ხელნაწერთა ინსტიტუტის მეორე ექსპედიცია (1994 წ.)
სინას მთაზე

ხელნაწერთა ინსტიტუტის მესამე ექსპედიცია (1995 წ.)
სინას მთაზე

ქირითალი ლიტერატურა

1. А.Г.Абрамян, Дешифровка надписей кавказских албан, Ер.1964.
2. И.В.Абуладзе. К открытию алфавита кавказских албанцев. "ენიმეკის მოამბე", 1938, ტ.4, ნაკვ.1.
3. ზ.ს.იქუჯას, ს.შალოვ ქაროაკახო, ქტხნა, 1949.
4. А.Акопли, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ер.1987,
5. ზალექსიძე, მასალები დეინის 506 წლის კრების ისტორიისათვის, "მაცნე" ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია, N1. 1974.
6. Z.Alexidze, The New Recensions of the "Conversion of Georgia", and the "Lives of the 13 Syrian Fathers" Recently Discoverd on Mt.Sinai: II Caucaso: Cerniera fra cultura dal Mediterraneo alla Persia (secoli IV-XI). Spoleto, 1996, p.409-426.
7. Z.Alexidze, Kaukasien und der Christliche Orient zwischen 451 und 780, "Georgica", 1981.
8. К.Г.Алиев. К вопросу об источниках и литературе по истории древней Кавказской Албании: Вопросы истории Кавказской Албании, Баку.1962.
9. H.S.Anassian, Misc au point relative à l'Albanie caucasienne (Aluank'): Revue des Etudes arméniennes, t.VI, Paris, 1969; მ.ს.ანასიანს, ზორ ჯაქხაუჯ საღასანაფიოცხას ჩნაოფაქლიოქ. Armeniaca, Ile de Saint Lazare-Venise, 1969.
10. ჯ.ს.ადარქას, ჯაკოვ იქილე, ი.პ. აღქსანუქ იქილე, ხრ.1984.
11. З.Буниятов, Азербайджан в VII-IX, Баку, 1965.
12. თ. გამყრელიძე, წერის ანბანური სისტემა და ქართული დამწერლობა, თბილისი, 1989.
13. Б.К.Гингиненшвили. Сравнительная фонетика дагестанских языков. Тб. 1977.
14. Р.Б.Гююшев. Христианство в Кавказской Албании. Баку.1984
15. G.Dumézil, Une chrétienté disparue: Les albaniens du Caucase, Mélanges asiatiques 1940-1941.
16. Г.Ворошил, К дешифровке албанских надписей Азербайджана. "Этимология", 1966, М.1968.
17. Ворошил Гукасли, Удлинные слова в "Истории албан". Известия АН Азербайджанской ССР, 1968, N1.
18. Ворошил Гукасли, О некоторых вопросах истории албанской письменности и литературы: Известия АН Азербайджанской ССР, Серия литературы, языка и искусства, 1968, N2.

19. Ворошил Гукасян, Удинско-азербайджанско-русский словарь, Баку, 1974.
20. Vorochil G., De l'histoire de l'Albanie Caucasienne et de l'écriture albanaise: "Védi Karthlisa", XXXII, 1974.
21. Д.Дирингер. Алфавит, М.1963.
22. Robert H.Hewsen, On the Alphabet of Caucasian Albanians: Revue des études Arméniennes, Paris, 1964.
23. Г.А.Климов, К состоянию дешифровки агванской (кавказско-албанской) письменности, "Вопросы языкознания", 1967, №3.
24. Г.А.Климов, К чтению двух памятников агванской (кавказско-албанской), эпиграфики, "Вопросы языкознания", 1970, №1.
25. Г.А.Климов, Вопросы дешифровки агванского (кавказско-албанской) письма: Тайны древних письмен, Сборник статей, М.1976.
26. Г.А.Климов, Агванское письмо. Попытки его дешифровки: Энциклопедический словарь юного филолога, М.1984.
27. А.Е.Крымский, Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании), Сергею Фёдоровичу Ольденбургу: сборник статей. Л.1934
28. H.Kurdian, The Newly discovered alphabet of Caucasian Albanians: JRAS, 1956.
29. Т.М.Мамедов, О письменности Кавказской Албании (По древнеармянским источникам), Доклады АН Азербайджанской ССР, Т.XXIII, 1967, №7.
30. Ф.Мамедова, "История Албан" Моисея Каланкатуяского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании, Баку, 1977.
31. Ф.Мамедова, Политическая история и историческая география Кавказской Албании, Баку, 1986.
32. Л.М.Меликсет-беков, К истории удии, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XXIII, 1942.
33. Л.М.Меликсет-беков, К вопросу о генезисе армянского, грузинского и албанского алфавитов, Материалы по истории Азербайджана: Труды Музея истории Азербайджана, т.II, Баку, 1957
34. А.Ш.Мнацаканян, О литературе Кавказской Албании, Ер.,1969.
35. С.Н.Муравьев, Три этюда о кавказско-албанской (=алуанской) письменности. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწდეული, 8, 1981.
36. S.Muraviev, La forme interne de l'alphabet albanais caucasien et la phonologie de l'Oudiens: Le Muséon, t.93, fasc.3-4, 1980.
37. С.Н.Муравьев, Осторожно фальшивка (о одном повонайдеином списке алуанского алфавита), Բանբեր Մատենադարան, №15, 1986.
38. П.Мурадян, История-память поколения: Проблемы истории Нагорного Карабаха, Ер.,1990.

39. A.Nikuradze, Historiographische Betrachtungen über Albanien und seine Nachfolgestaaten (Schirvan-Scheki) von Altertum bis zum hohen Mittelalter: "Bedi Kartlisa", XIII-XIV, 1962.
40. А.П.Новослыцев, Кавказская Албания: проблемы, трудности и пути их преодоления, "Восток", 1991, N5.
41. Очерки истории СССР, Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, М.1956, Период феодализма, IX-XV, М.1953.
42. А.Г.Периханиян, К вопросу о происхождении армянской письменности, Переднеазиатский сборник, II, Дешифровка и интерпретация письменностей древнего Востока, М. 1966. 3
43. Գ.Սեվակ, Մեարույ Մալույ: Հայկական գրերի ու մատենագրության սկզբնավորում, Եր.1962
44. К.В.Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.-Л, 1959.
45. Բ.Ա.Անուբաբյան, Դրվագներ Հայոց Արևելյան կողմանց պատմության, Եր.,1981.
46. B. Outtier, Le vocabulaire religieux en Oudi: Caucasologie et mythologie comparée. Actes du Colloque international du C.N.R.S.-IV, Colloque de Caucasologie (Sèvres, 27-29 juin 1988), Paris, 1992.
47. მჭურდიანი, ალბანური ასომთავრული (გრამატიკული სტრუქტურა და გენეზისის პრობლემა): არნაქიძობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 52-ე სამეცნიერო სესია, 1993 წლის 21-24 დეკემბერი (თეზისები).
48. მჭურდიანი, კავკასიური ანბანური სამყაროს ანბანური რიგის ტიპოლოგია და ივანე ჯავახიშვილის გრამატიკოლოგიური მოძღვრება: ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საუნევერსიტეტო შორისო სამეცნიერო სესია, 24-25 სექტემბერი, 1996 წ. (თეზისები).
49. მ. ქურდიანი, მესრობ მაშტოცი და კავკასიური ანბანური სამყარო: ლიტერატურული საქართველო, 24. II-III, 1995.
50. А.Г.Шанидзе. Новоткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки, "ენიკის მოამბე", 1938, ტ.4, ნაკვ.1.
51. А.Г.Шанидзе. Новые данные об алфавите кавказских албанцев (второй список албанского алфавита): Труды первой конференции закавказских университетов, Баку, 1959.
52. А.Г.Шанидзе. Порядок букв грузинского, армянского и албанского алфавитов: Труды музея истории Азербайджана АН Азербайджанской ССР, т.II, 1957.

53. А.Г.Шанидзе, Язык и письмо кавказских албанцев, "საქ.სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზ.მეცნ.განყ-ის მოამბე", 1960, N1.
54. W.Schulze, Die Sprache der Uden In Nord-Azerbaidzan, Wiesbaden, 1982.
55. ე.ჯეირანაშვილი, უდიური ენის გრამატიკა, თბ.1971
56. З.И.Ямпольский, Об этнической непрерывности на почве Азербайджана: сб. Вопросы истории Кавказской Албании, Баку, 1962.
57. З.И.Ямпольский, К вопросу об одноименности древнейшего населения Атропатена и Албании: Труды института истории и философии, т.IV, Баку, 1954.
58. З.И.Ямпольский, К изучению летописи Кавказской Албании: Известия АН АССР, 1959, N9.